

Сергій Плохій

БРАМА ЄВРОПИ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
ВІД
СКІФСЬКИХ
ВОЄН
ДО
НЕЗАЛЕЖНОСТІ

КСД

V

**ОБРІЇ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

ДРУГА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Членство України в Організації Об'єднаних Націй, було надане республіці як члену-засновнику на конференції в Сан-Франциско у квітні 1945 року, підвищило її міжнародний статус, зрівнявши з британськими домініонами Канадою та Австралією або навіть суверенними державами на зразок Бельгії чи Бразилії. Але на те, щоб привести поспіхом вибудований фасад незалежності, необхідний для членства в ООН, у відповідність із досягненням реальної незалежності, пішло майже півстоліття. Отримавши незалежність, Україна стала частиною глобального процесу розпаду імперій і формування нових національних держав на їхніх руїнах: цей процес майже потроїв кількість незалежних держав у світі від 70 країн 1945 року до понад 190 сьогодні.

Якщо не брати до уваги місце в ООН та підвищення міжнародного статусу, наприкінці війни Україна являла собою сумне видовище. Хоча із мапи виникало враження, що Україна є одним із головних бенефіціарів війни — її територія зросла більш ніж на 15 %, — насправді республіка стала однією з головних її жертв. Вона втратила до 7 мільйонів громадян, що становило більш ніж 15 % її населення. З 36 мільйонів українців, які залишилися, близько 10 мільйонів не мали даху над головою, а близько 700 міст та містечок і 28 тисяч сіл лежали в руїнах. Україна втратила 40 % багатства та понад 80 % промислового та сільськогосподарського обладнання. 1945 року республіка виробила лише $\frac{1}{4}$ від довоєнних обсягів промислового виробництва та 40 % від обсягів сільськогосподарської продукції.

Після спустошення виробничої бази радянською тактикою випаленої землі, деіндустріалізаційної та деурбанізаційної політики німців, а також безперервної боротьби між двома арміями, у деяких місцях Україну потрібно було відбудовувати майже з нуля. Західні радники припускали, що легше побудувати нові заводи, ніж відновлювати старі, але влада вирішила реконструювати заводи, що були споруджені в 1930-ті роки з величезними жертвами. У цьому випадку пріоритет віддавали важкій індустрії. Решта галузей, на думку Кремля, могла зачекати.

До 1948 року альянс воєнного часу між СРСР, Британією та США поступився місцем «холодній війні» між Москвою та Заходом. На кону був радянський контроль над Центральною та Східною Європою, а також позиції Заходу в Ірані, Туреччині та Греції. Оскільки Радянська армія внаслідок війни просунулася західніше, аж до Німеччини, Україна вже не була прикордонною республікою на межі з тим, що вважалось ворожим Заходом, як це було в міжвоєнний період, але її значення для промислового та сільськогосподарського потенціалу Союзу залишалось так само великим, як і до війни. Україна повинна була постачати зброю, їжу й солдатів для участі в неминучому, як тоді багато хто вважав, конфлікті між комуністичним Сходом і капіталістичним Заходом. Для українців це означало необхідність далі затягувати пояси. Україна відновила економічний потенціал до 1950 року, але сільське господарство відставало й досягло довоєнного рівня аж у 1960-ті роки.

Перше повоєнне десятиліття в Україні переважно передбачало відновлення зруйнованої економіки, реабілітацію шокваного й травмованого суспільства та відновлення ідейно-політичного контролю партії над землями, що тимчасово опинилися під владою Німеччини та її союзників під час війни. У західній частині України — колишніх польських, румунських та чеських провінціях — відновлення партійного контролю фактично означало його запровадження, оскільки радянський

режим до німецького вторгнення тривав там менш ніж два роки. По всій Україні в цей період відбувалося повторне впровадження політичних, соціальних та економічних моделей, створених у її радянській частині в 1930-ті роки. В останні роки життя Сталін не був готовий брати участь у нових економічних та соціальних експериментах — пізній сталінізм явно вичерпав революційне завзяття. Досвід війни, яка щойно закінчилася, і підготовка до війни із Заходом, що, на думку Кремля, мала відбутися, формували більшість політичних, соціальних та культурних рішень, ухвалюваних Сталіним та його помічниками.

Серед проєктів реконструкції, яким віддавали високий пріоритет і які перебували на верхівці радянських пріоритетів, був один із гігантів радянської індустріалізації довоєнних років — Дніпровська електростанція та промисловий комплекс у Запоріжжі. Під час відступу 1941 року радянські війська підірвали частину дніпровської греблі, але зберегли її залишки 1943 року, коли німці спробували завершити роботу, — радянські розвідники перерізали дріт, що повинен був підірвати вибухівку. Реконструкція греблі та електростанції стала першочерговим завданням новопризначеного партійного керівника Запорізької області та майбутнього лідера Радянського Союзу Леоніда Брежнєва, який приїхав до міста 1946 року й виявив, що електростанція та підприємства навколо неї повністю зруйновані. «Серед цегли й заліза вже росла трава, здалеку було чути виття здичавілих собак, а навколо не було нічого, крім руїн з воронячими гніздами, що висіли на гілках згорілих дерев, — писав Брежнєв, згадуючи перші враження від поїздки до того, що залишилося від Запорізького індустріального комплексу, улітку 1946 року. — Я мав можливість бачити щось подібне після громадянської війни, але тоді це була мертва тиша заводів, що лякала, а тепер вони були повністю стерті на порох».

Відповідно до звіту урядової комісії, у місті Запоріжжі не було електрики або водогону. Було зруйновано понад 1000 жит-

лових будинків, 74 школи, 5 кінотеатрів, 2 університети, а також 239 магазинів. Але Москва послала Брежнєва в Запоріжжя не стільки для відновлення міста, скільки для відновлення роботи електростанції та металургійного заводу, що називався «Запоріжсталь». Брежнєв зробив те, що від нього вимагали, за рекордні строки. Електростанція дала перший струм у березні 1947 року, а у вересні того ж року було зроблено перше плавлення сталі. У листопаді 1947 року на знак визнання досягнень Брежнєва Кремль відкликав його із Запоріжжя і призначив партійним керівником сусідньої Дніпропетровської області, одного з головних рушіїв економіки України. Брежнєв залишив Запоріжжя з виробництвом електрики та сталі, але все ще в руїнах. Такою була модель повоєнної відбудови України: пріоритет віддавали промисловим підприємствам. Людям залишалося страждати й навіть помирати.

У мемуарах, що були вперше опубліковані 1978 року, Брежнєв пише про тяжкі часи в містах, але нічого не згадує про села, які в 1946 і 1947 роках стали свідками повернення голоду в масштабі, який можна порівняти з 1932 та 1933 роками. Унаслідок нового голоду померло близько 1 мільйона людей, особливо сильно він уразив південь України, зокрема Дніпропетровську та Запорізьку області, якими керував Брежнєв. Тож не дивно, що Брежнєв промовчав про новий злочин режиму, де він посідав чільне місце, — про голод, що довів до смерті сотні тисяч його громадян. Одним із вищих посадовців, який відмовився мовчати, був тодішній бос Брежнєва Микита Хрущов. У спогадах, які були таємно провезені на Захід та опубліковані 1970 року в США, але були не відомі радянським читачам аж до кінця 1980-х років (наклад мемуарів Брежнєва, навпаки, сягнув 15 мільйонів примірників у 1970-ті роки), Хрущов описав не тільки голод, а й нездатність керівництва республіки зробити щось, щоб урятувати жертв: Москва, як і раніше, ухвалювала життєво важливі рішення, які визначали, кому жити й кому помирати в Україні.

Хрущов звинувачував у новому українському голоді Сталіна, як це він робив відносно багатьох інших трагічних подій, що сталися в 1930—1940-ві роки. У цьому випадку він мав рацію. Улітку 1946 року Україну вразила найсильніша посуха за останні півстоліття, але Москва продовжувала вимагати зерно від українського села, спустошеного війною та неврожаєм. Цього разу зерно було потрібне для реіндустріалізації міст та підтримки Східної Європи, яка перебувала під радянською окупацією, куди Сталін відправляв тонни зерна, щоб зберегти при владі нові комуністичні режими. Щоб запобігти катастрофі, яка насувалася, Хрущов звернувся безпосередньо до Сталіна з проханням запровадити продовольчі картки для селян — такі самі, як для міських мешканців. Його прохання залишилися без відповіді. Більше того, хтось почав поширювати плітки, звинувачуючи Хрущова в українському націоналізмі: мовляв, він занадто захищає республіку та її народ. Невдовзі Хрущов потрапив у немилість до Сталіна та був понижений на посаді: хоча він і залишився головою українського уряду, однак втратив посаду партійного керівника республіки. Його новим босом і заміною як партійного керівника України став Лазар Каганович, керманіч політики українізації 1920-х років та один з організаторів Голодомору 1930-х.

Каганович вважав своїм новим завданням в Україні посилення ідеологічного контролю Москви. Максим Рильський, поет-неокласик та очільник Спілки письменників України, став головною жертвою влаштованого ним ідеологічного «полювання на відьом». Рильський зазнав нападок у пресі за український націоналізм і був відсторонений від посади восени 1947 року. Хоча Сталін невдовзі відкликав Кагановича до Москви і Хрущов повернув стару посаду, цькування українських діячів культури тривало й далі. Воно було частиною всесоюзної кампанії, ров'язаної ідеологічним наглядцем Сталіна Андрієм Ждановим, який ганив радянських письменників та митців через «буржуазний індивідуалізм», «відсутність ідеологічної

чистоти» та «поклоніння перед Заходом». Серед жертв кампанії Жданова були сатирики Михайло Зощенко в Росії та Остап Вишня в Україні. У творах письменники могли зображувати лише один конфлікт — між добрим та кращим, що залишало сатириків без роботи. Пошук ідеологічних ухилів, що почався з письменників, поширився на композиторів та істориків. В Україні полювання на «націоналістів» сягнуло піка 1951 року, коли у «Правді» з'явилася критична стаття про вірш відомого поета Володимира Сосюри «Любіть Україну», написаний 1944 року. Тепер режим став розглядати те, що під час війни сприяло мобілізації українського патріотизму проти німецької агресії, як вияв націоналізму, оскільки прагнув зміцнити контроль над раніше окупованими територіями.

Велика Вітчизняна війна, як називали радянсько-німецьку війну 1941—1945 років у Радянському Союзі, забезпечила нову легітимність режиму, що зміг вижити й відбити іноземне вторгнення. Але війна також змінила політичний ландшафт Радянського Союзу, надавши людям можливість для мобілізації та самовизначення в масштабах, небачених з часів революції. Спроби Москви повернути ідеологічну однорідність та ступінь централізації на довоєнний рівень, були лише частково успішними, особливо в такій республіці, як Україна, де націоналістичний опір радянському режиму тривав роками. Західна Україна, зокрема Галичина та Волинь, залишалися фактично під військовою окупацією протягом багатьох років війни і ними керували інакше, ніж рештою республіки.

Українська повстанська армія продовжувала кидати виклик радянському пануванню в галицьких селах протягом 1950-х років — набагато довше, ніж будь-який інший збройний рух опору в окупованій Радянським Союзом Східній Європі. Близько 1947 року командири УПА змінили тактику, розділивши великі підрозділи на дрібніші одиниці, не більш як 50 бійців,

а потім ще на менші групи, чисельність яких не перевищувала 10 осіб. Вони уникали великомасштабних військових зіткнень з набагато численнішими радянськими військами, заощаджуючи сили для нової війни між СРСР і Заходом, що, як вони розраховували, мала вибухнути будь-якої миті. Водночас навіть невеликі повстанські підрозділи продовжували створювати проблеми для радянського режиму, нападаючи на представників партії та державного апарату, тероризуючи прихильників режиму й підриваючи зусилля з колективізації сільського господарства та радянізації регіону через систему освіти. Режим відповідав репресивними заходами, зокрема примусовими депортаціями сотень тисяч українців, яких підозрювали в підтримці підпілля.

Лише навесні 1950 року радянським спецслужбам вдалося вистежити та вбити головнокомандувача Української повстанської армії Романа Шухевича. Його замінив інший командир, але в найближчі кілька років організований опір було переважно придушено, а невеликі підпільні осередки втратили зв'язок один з одним. Деякі з повстанських підрозділів пройшли через польські та чехословацькі території на Захід і приєдналися до націоналістичної еміграції на чолі зі Степаном Бандерою в Західній Німеччині. 1951 року британці та американці почали десантування членів бандерівської та інших націоналістичних організацій в Україну з метою збирання розвідувальної інформації. У відповідь режим активізував спроби вбивства Бандери та інших лідерів української еміграції. Їм вдалося це зробити восени 1959 року, коли радянський агент Богдан Сташинський убив Бандеру, що мешкав тоді в Мюнхені, з пістолета-розпилювача, виготовленого КДБ і зарядженого ціанідом. 1961 року вбивця втік на Захід і зізнався у вбивстві Бандери та Льва Ребета, іншого лідера української еміграції, скоєному ще 1957 року. Його свідчення в західнонімецькому суді не залишали сумнівів, що накази про вбивство лідерів еміграції походили з вищих ешелонів

радянської влади — нагороду за вбивство вручав сам голова КДБ Олександр Шелепін.

Українські націоналісти, і реальні, і уявні, були не єдиною мішенню радянської пропаганди й таємної поліції в останні роки правління Сталіна. У той самий час на верхівці ієрархії ворогів режиму з'явилася нова група — радянське єврейство. Євреї були серед жертв сталінських чисток 1930-х років, але до кінця 1940-х їх не виділяли в окрему групу, варту переслідування. Ця зміна сталася з початком «холодної війни» та заснуванням держави Ізраїль. Тепер єврейські громадяни СРСР потрапили під підозру в подвійній лояльності та змо-ві із Заходом проти радянської батьківщини.

У грудні 1948 року лідер радянського єврейства, відомий актор і художній керівник єврейського театру Соломон Міхоелс був убитий за наказом Сталіна. До кінця року Сталін за-проторив до в'язниці дружину своєї правої руки В'ячеслава Молотова, Поліну Жемчужину, уродженку Південної України, єврейку та палку прихильницю Міхоелса. Радянські ЗМІ ого-лосили війну «космополітам» (евфемізм для позначення єв-реїв) та «вичистили» багатьох євреїв з партійного апарату та органів державної безпеки. Євреї України опинилися серед основних об'єктів дискримінації. Було зачинено єврейські школи та театри, заарештовано багатьох єврейських письмен-ників, включно із головним редактором журналу «Дер Штерн» Гершлем (Григорієм) Полянкером. У «космополітизмі» було звинувачено Леоніда Первомайського. 1952 року антисеміт-ська кампанія сягнула нових висот з арештом низки єврей-ських лікарів, звинувачених разом зі слов'янськими колегами у вбивстві членів радянського керівництва, зокрема Андрія Жданова, який помер від природних причин 1948 року. В Укра-їні були звільнені з медичного управління, яке обслуговувало керівників партії та держави, усі єврейські лікарі. Частина з них заарештована. Лише смерть Сталіна поклала край цим репресіям. Радянське керівництво зупинило кампанію на

півдорозі та випустило з ув'язнення ще вцілілих лікарів, але антисемітизм залишився в коридорах влади Москви, Києва та інших радянських центрів.

Йосиф Сталін помер 5 березня 1953 року, завершивши найжахливішу епоху в радянській історії й залишивши спадок, що переслідуватиме його наступників та країну, якою вони правитимуть протягом кількох поколінь. Боротьба проти спадщини Сталіна стала однією з визначальних рис правління його наступника Микити Хрущова. Але знадобився час, щоб колишній керівник України здобув усю повноту влади в партії та державі й виявив антисталінську орієнтацію.

Сходження Микити Хрущова на вершину радянської влади почалося в грудні 1949 року, коли Сталін відкликав його зі Львова, де Хрущов боровся з націоналістичним підпіллям, до Москви та призначив на стару посаду голови московської партійної організації. Хрущов прибув до радянської столиці за кілька днів до бучного святкування 70-річчя Сталіна. Під час офіційної церемонії диктатор посадив Хрущова поруч себе, а гостя з Китаю, Мао Цзедуна, по інший бік.

Відразу ж після смерті Сталіна Хрущов виявився одним із чотирьох найвпливовіших радянських лідерів, які перебрали владу в Москві. У червні 1953 року він організував арешт найнебезпечнішого конкурента, «голови держбезпеки» Лаврентія Берії. У лютому 1955 року Хрущов позбувся колишнього союзника Берії — очільника радянського уряду Георгія Маленкова. У червні 1957 року він розгромив опозицію колишніх помічників Сталіна В'ячеслава Молотова й Лазаря Кагановича, а в березні 1958 року став головою і Комуністичної партії, і радянського уряду. Успіх Хрущова став можливим завдяки допомозі його українських підлеглих. Республіка мала найбільшу (за кількістю членів) партійну організацію в Союзі, якщо враховувати те, що росіяни не мали власної компартії, і тому найбільший блок голосів у всесоюзному ЦК.

Хрущов нагородив українських прибічників сторицею, перевівши їх до Москви. Серед тих, хто зробив такий кар'єрний стрибок, був Олексій Кириченко, перший етнічний українець на посаді партійного керівника України з часів революції. 1957 року він став секретарем Всесоюзного Центрального комітету та другою найвпливовішою людиною в країні. До протеже Хрущова також належав і колишній партійний секретар Запорізької та Дніпропетровської областей Леонід Брежнев, який став головою Верховної Ради і де-юре головою Радянської держави при Хрущові. Іншим продуктом української партійної машини був Микола Підгорний, колишній перший секретар ЦК КПУ, призначений Хрущовим до всесоюзного ЦК 1963 року. Ці та десятки інших протеже Хрущова перевозили власних протеже з України до центру. Якщо Сталін більшу частину кар'єри спирався на кадри з Кавказу, Хрущов покладався на людей з України. Просуваючи українські партійні кадри на керівні посади в Москві, Хрущов робив українську комуністичну еліту молодшим партнером російських урядових та партійних кіл в управлінні багатонаціональною радянською імперією. Її члени здобули чималий вплив на рішення, ухвалювані в центрі, а також отримали більше автономії у вирішенні внутрішніх українських справ.

Піднесення України на почесне друге місце в ієрархії радянських республік та національностей почалося в січні 1954 року всесоюзним святкуванням 300-річчя Переяславської ради (1654). Офіційна партійна пропаганда оголосила раду, яка схвалила перехід Гетьманщини під заступництво московського царя як акт «возз'єднання України з Росією». Це формулювання походило з імперської традиції XIX століття, коли російську історію подавали як історію «возз'єднання Русі» завдяки зусиллям та під егідою російського самодержавства. Спеціальний документ, офіційно затверджений у Центральному комітеті в Москві під назвою «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією», пояснював, що це формулювання

означає в нових умовах. Згаданий документ ґрунтувався на сталінській політиці представлення росіян як «найбільш видатну націю з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу» — це формулювання було вперше вжито Сталіним під час виступу з тостом на бенкеті з нагоди закінчення радянсько-німецької війни в травні 1945 року. «Тези» підвищували українців до статусу другої за значущістю радянської національності. Згідно з цим документом, росіяни та українці були окремими народами, хоча й тісно пов'язаними історією та культурою.

Радянське керівництво видало розпорядження про будівництво пам'ятників на честь річниці та присвоїло довгу й кострубату назву «300-річчя возз'єднання України з Росією» низці установ, зокрема Дніпропетровському університету. За іронією долі, гетьман Павло Скоропадський заснував цей університет восени 1918 року — у той час, коли більшовицькі війська були вигнані з України і країна перебувала під контролем німців. Але найбільш щедрим жестом під час святкування «вікової дружби» двох слов'янських народів було передання в лютому 1954 року Кримського півострова з-під юрисдикції Російської Федерації до юрисдикції України. За десять років до того з Криму були депортовані кримські татари через те, що весь цей народ звинуватили у співпраці з німцями. Незважаючи на зусилля пропаганди подати передання півострова як вияв братньої дружби між двома народами, реальні причини були більш прозаїчними. Ключовим чинником стала географія. Відрізаний від Росії Керченською протокою й поєднаний з материковою Україною Перекопським перешийком та розташованими на ньому шляхами сполучення, Крим потребував допомоги з материка для відбудови економіки, що була підірвана не лише війною та німецькою окупацією, а й вигнанням кримських татар.

1950 року Крим здав державі в п'ять разів менше зерна, ніж 1940 року, у три рази менше тютюну і в два рази менше винограду. Переселенці, яких відправляли на півострів з Росій-

ської Федерації, не звикли до південних умов і мало чим могли допомогти у відновленні економіки. Коли восени 1953 року Микита Хрущов відвідав півострів, виснажені поселенці оточили його машину й зажадали допомоги. З Криму він поїхав прямо до Києва, щоб почати переговори про передання півострова Україні, вважаючи, що республіка в змозі допомогти економічно депресивному регіону, а її фахівці в галузі сільсько-го господарства знають, як упоратися з посухою та виростити зерно в степових умовах. Протеже Хрущова в Києві підтримали його, як і його колеги в Москві. До лютого 1954 року Верховні Ради України, Росії та СРСР затвердили угоду.

Крим став частиною України. Це було перше й останнє розширення території республіки, здійснене не з етнічних, а з географічних та економічних міркувань. З 1,2 мільйона мешканців Криму росіяни становили 71 %, а українці — 22 %. Півострів виграв від нової угоди та від експертизи й капіталовкладень, наданих урядом України. Між 1953 і 1956 роками виробництво кримських вин подвоїлося, а виробництво електрики зросло майже на 60 %. Але головний поштовх для розвитку кримської економіки стався в наступному десятилітті після спорудження Північно-Кримського каналу, перший етап будівництва якого був завершений 1963 року. Оскільки будівництво тривало й в наступні роки, канал зробив можливим постачання 30 % всієї дніпровської води на півострів і зрошення більш ніж 6 тисяч км² його сільськогосподарських угідь. Також через нього постачалися водою міста Феодосія, Керч та Судак. Звичайно, Хрущову йшлося про суто адміністративні зміни, але кримці без проблем знайшли місце в багатокультурній Україні. У грудні 1991 року більшість виборців Криму підтримала незалежність.

Таємна промова Микити Хрущова на XX з'їзді партії, що відбувся в лютому 1956 року, відкрила нову еру в історії Радянського Союзу та його республік. Новий лідер звинуватив

Йосифа Сталіна в порушенні принципів соціалістичної законності та проведенні кривавих чисток партійних лав. Хрущов не згадав про переслідування мільйонів людей, які не належали до партії, Великий голод 1932 і 1933 років, а також депортації цілих народів. Але процес десталінізації, запущений промовою Хрущова, змінив радянське суспільство. Багато колишніх керівників України, зокрема Станіслав Косіор, Влас Чубар та Микола Скрипник, були політично реабілітовані. Український КДБ (Комітет державної безпеки — так стала називатися сталінська таємна поліція після смерті диктатора) і прокуратура республіки переглянули близько 1 мільйона справ жертв політичного терору, реабілітувавши майже 300 тисяч осіб. Вироки та покарання залишалися чинними для тих, хто був звинувачений в українському націоналізмі, брав участь у націоналістичному підпіллі або співпрацював з німцями. Проте десятки тисяч учасників українського націоналістичного підпілля були звільнені з ГУЛАГу, як і єпископи та священники Української католицької церкви, яким вдалося вижити. КДБ поставив більшість цих людей під негласний нагляд після звільнення.

Хрущов був по-своєму вірянином. Він вірив у комунізм як найвищий суспільний лад. На початку 1960-х років він публічно заявив країні та всьому світу, що в наступні 20 років буде закладено основи для створення комуністичного суспільства. У марксистсько-ленінській термінології того часу це означало здатність виробляти велику кількість товарів народного споживання, які були в дефіциті в СРСР. Хрущов також прийняв нову партійну програму комуністичного будівництва. Просування нової світської релігії, тепер із твердою датою появи комуністичного раю, ішло пліч-о-пліч із боротьбою проти традиційної релігії. Повернувшись до повоєнної сталінської політики, Хрущов почав репресії проти релігійних конфесій, обіцяючи, що релігія зникне до приходу комунізму, а останнього вірянина покажуть по телебаченню в не надто віддаленому

майбутньому. Тисячі православних церков, мечетей, синагог і молитовних будинків були закриті під час цього повернення до антирелігійної кампанії 1920—1930-х років. В Україні між 1960 та 1965 роками кількість православних церков зменшилася майже наполовину — з 8207 до 4565. Особливо постраждали регіони Східної та Центральної України: у Галичині влада поводитися обережно й не закривала забагато церков, щоб не штовхати новонавернених насильницькими засобами православних до лав підпільної Української греко-католицької церкви.

Хоча багатьом було ясно, що розрекламований прихід комунізму — не більше ніж прийом пропаганди. Завершення сталінського терору, звільнення деяких категорій політичних в'язнів та публікація творів, що викривали злочини сталінського режиму (зокрема творів Олександра Солженіцина, в'язня ГУЛАГу в 1945—1953 роках) створили атмосферу відносної свободи, відому під назвою «хрущовська відлига». В Україні вона була відзначена поверненням до суспільного життя письменників та митців, чиї твори були заборонені в часи пізнього сталінізму. Серед них був найвідоміший український кінорежисер Олександр Довженко, що зміг залишити московське заслання й продовжити роботу на батьківщині. Знову повернулися до активної творчості поети Максим Рильський та Володимир Сосюра, яких цькували в 1940—1950-х роках. Вони допомогли виростити нове покоління українських поетів — «покоління шістдесятників». Микола Вінграновський, Іван Драч, Віталій Коротич, Ліна Костенко, Василь Стус стали провідними постатями нової української літератури, що підірвала засади насадженого владою «соцреалізму».

Нова партійна лінія подавалася стурбованим кадрам як повернення до «ленінських норм», що означало, крім усього іншого, кінець масових чисток партійного апарату й певну децентралізацію влади. Обидві зміни розширяли можливості регіональних та республіканських еліт, і українські кадри були

раді скористатися цими можливостями. Зі створенням регіональних Раднаргоспів, яким доручили економічний розвиток областей (ще одне повернення до політики 1920-х років), українське керівництво отримало під свій контроль понад 90 % підприємств, розташованих на території республіки, та всю сільськогосподарську галузь. Нові партійні керівники були набагато незалежніші від центру, ніж їхні попередники. З початку 1950-х років місцеві чиновники управляли Україною майже без припливу будь-яких партійних і державних кадрів з Росії або інших радянських республік. Місцеві кадри були організовані у васальні мережі, де посада окремого партійного керівника-васала залежала від його (жінок у партійному апараті було дуже мало) особистої відданості начальнику-сюзерену. Українська партійна мережа розширилася аж до Кремля, стаючи дедалі стабільнішою і більш автономною, ніж решта республіканських мереж у Союзі.

Хрущовські реформи сприяли неймовірному розвитку радянської промисловості та зростанню урбанізації. Його програма будівництва дешевих п'ятиповерхових житлових будинків, що стали відомі як «хрущовки», дала змогу сотням тисяч громадян переселитися з тимчасових помешкань та тісних комунальних квартир до окремих квартир з теплопостачанням, водогоном і туалетом. Незважаючи на те що більшість державних ресурсів у хрущовські роки пішли на розвиток цілини Казахстану і природних ресурсів Сибіру, Україна стала одним із головних бенефіціарів (і жертв) нового промислового зростання.

У 1950—1960-ті роки на Дніпрі було споруджено три нові гідроелектростанції, що створили гігантські штучні озера, затопивши сільськогосподарські угіддя та прилеглі шахти й назавжди змінивши екологію регіону. Будівництво хімічних комплексів, призначених для виробництва пестицидів для сільського господарства й товарів народного споживання для населення, підвищило економічний потенціал республіки,

але водночас збільшило навантаження на її екологію. Україна також була включена в атомні та космічні проекти, що стали продуктами гонки озброєнь, яка супроводжувала більшу частину «холодної війни». У містечку Жовті Води, неподалік від місця першого бою між Богданом Хмельницьким і польською королівською армією 1648 року, відкрили та почали видобувати уран. У сусідньому Дніпропетровську було збудовано найбільші в Європі потужності з виробництва ракет. Внесок України в радянський прорив у космос був величезним. Був певний символізм у тому, що українець став першим неросіянином, запущеним у космос радянською ракетою. Павло Попович, уродженець Київщини, здійснив свій перший політ у космос 1962 року. Його другий політ відбудеться 1974-го.

Як і слід було очікувати, зростання радянської космічної програми та військово-промислового комплексу мало вплинуло на добробут населення, яке на початку 1960-х років знову опинилося на межі голоду. Безпосередньою причиною браку продовольства були посухи, що вразили сільське господарство. Але цього разу замість експорту зерна, як це ставалося під час голодів 1932—1933 та 1946—1947 років, уряд вирішив закуповувати зерно за кордоном. Це було помітне відхилення від сталінських часів. Хрущов намагався поліпшити скрутне становище селян і продуктивність колгоспів за рахунок помітного підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію (ціна на зерно зросла в 7 разів). Він також зменшив особисті земельні ділянки колгоспників наполовину, вважаючи, що це звільнить їх від додаткових зусиль на домашньому господарстві й залишить більше часу та енергії для роботи в колгоспах.

Але політика Хрущова, продиктована добрими намірами, не дала тих результатів, на які він сподівався. Генсек продовжував диктувати, що і як повинні вирощувати колгоспи, пропагуючи збільшення виробництва кукурудзи, яка не росла й не могла рости в місцях, визначених партійними апаратниками

з Москви. Його спроба дати селянам більше часу для відпочинку підірвала виробництво сільськогосподарської продукції на особистих ділянках. У період з 1958 до 1962 року кількість свійських тварин в індивідуальній власності скоротилася більш ніж удвічі, з 22 мільйонів до 10 мільйонів голів. Реформи, які повинні були підвищити продуктивність і поліпшити рівень життя в селі, призвели до подорожчання продуктів у містах, де ціни на вершкове масло зросли на 50 %, а на м'ясо на 25 %. Багато жителів міста згадували 1950-ті роки як втрачений рай. Селяни вважали кращими 1960-ті роки.

У жовтні 1964 року, коли члени внутрішнього оточення Хрущова, зокрема його українські висуванці Леонід Брежнев та Микола Підгорний, відсторонили його від влади внаслідок палацового перевороту, мало хто з радянських громадян міг сказати щось добре про одного з найбільших реформаторів Радянського Союзу. Однак вони повною мірою скористалися можливістю, наданою політикою десталінізації, — можливістю публічно скаржитися на звільненого лідера та його економічні ініціативи, що залишили полиці крамниць порожніми й підняли ціни на сільськогосподарську продукцію.

Нові лідери організували переворот частково через страх, що Хрущов міг звинуватити їх в економічних труднощах і відсторонити від влади. Тепер вони вирішили грати безпечно та повернулися до централізованої моделі радянської економіки, створеної в 1930-ті роки, скасувавши регіональні раднаргоспи й відновивши всесоюзні міністерства в Москві як головні керівні органи радянської економіки. Але вони залишили незмінними відносно високі закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, перетворюючи сільське господарство з джерела доходів, як у сталінські часи, на економічну чорну діру, яка потребувала дедалі нових субсидій. Умови життя колгоспників, що ніколи не були легкими, дещо поліпшилися, але це не вплинуло на продуктивність їхньої праці; крім того, нові лідери так і не відновили початкових розмірів

особистих земельних ділянок і продовжували придушувати особисту ініціативу в сільськогосподарському секторі. Як і Хрущов, вони проголосили офіційною метою поліпшення рівня життя населення, але боялися сили приватної власності та особистої ініціативи.

Усунення Хрущова та заміна його на Леоніда Брежнєва, більш політично гнучкого та менш ідеологічно мотивованого, призвели до згортання пропагандистської кампанії щодо швидкого приходу комунізму. Завершилася також хрущовська відлига та відновилися політичні репресії.

У Москві арешти почалися восени 1965 року, за рік після відставки Хрущова. Затримали та віддали під суд Андрія Синявського та Юлія Данієля — двох письменників, які видали твори на Заході й були звинувачені в антирадянській діяльності. На початку 1966 року ці два інтелектуали були засуджені до семи та п'яти років ув'язнення в таборах суворого режиму.

В Україні арешти відбулися на кілька місяців раніше, улітку 1965 року. Мішенню КДБ стали молоді інтелектуали з Києва та Львова, які почали літературну та культурну діяльність під час «відлиги». Активіст українського дисидентського руху Євген Сверстюк пізніше схарактеризував настрої однодумців як «юнацький ідеалізм... у пошуках істини та чесності... відторгнення, опір та опозицію до офіційної літератури». Хоча молоді письменники, митці та інтелектуали були стурбовані долею українського народу та його культури, аргументи вони подавали в марксистсько-ленінській інтерпретації, намагаючись розширити офіційні рамки хрущовської десталінізації та кампанії «повернення до ленінізму». Особливо це стосувалося одного з перших самвидавних текстів українського дисидентського руху під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У цьому творі, написаному невдовзі після перших арештів українських дисидентів улітку 1965 року молодим літературознавцем Іваном Дзюбою, стверджувалося, що за часів Сталіна радянська національна

політика втратила ленінську орієнтацію, ставши заручницею російського шовінізму.

Ішлося про відродження націонал-комунізму, що знайшов сильного прихильника в особі Петра Шелеста — першого секретаря ЦК Компартії України та члена всесоюзного Політбюро. Виходець із сім'ї селян Харківщини, він вступив до партії в 1920-ті роки. Як і націонал-комуністи тієї епохи (один із яких, Микола Скрипник, був не лише реабілітований, а й пошанований в Україні в 1960-ті роки), Шелест вважав, що його головне завдання — не виконувати накази з Москви, а сприяти економічному розвитку України та її культури. Українська мова опинялася під дедалі більшим тиском з боку російської: кількість україномовних шкіл падала з довоєнних років, тоді як частка учнів російськомовних шкіл зростала з 14 % 1939 року до 25 % 1955-го, а 1962 року перевищила 30 %.

Ці цифри турбували Шелеста, який підтримував формування нового типу української самосвідомості, що пишалася роллю республіки в завданні поразки німецьким загарбникам та її підвищеним статусом у Союзі, поєднуючи елементи вірності соціалістичному ладу з місцевим патріотизмом та шануванням української історії й культури. Ця нова ідентичність була сумішшю радянської самосвідомості 1920-х років та національної самосвідомості, що склалася в міжвоєнній Польщі, Румунії та певною мірою в Закарпатті. Хоча й домінуючи в новій офіційній версії українського патріотизму, радянський компонент змушений був пристосовуватися та ставати культурно більш українським та самодостатнім, ніж це було б в іншому випадку.

Політична ситуація у вищому партійному керівництві в Москві, яка дещо нагадувала 1920-ті роки, допомогла поверненню Шелеста до ідей націонал-комунізму та його здатності втілювати їх у життя тривалий час після скинення Хрущова. За контроль над партією та урядом боролася низка політичних груп, і в 1960-ті роки підтримка українських кадрів була в Мо-

скві так само важливою, як і в 1920-ті. Шелест і його колишній шеф Микола Підгорний, що став головою всесоюзної Верховної Ради, змогли виторгувати за підтримку групи Брежнєва, яка боролася з групою колишнього очільника КДБ Олександра Шелепіна, обмежену культурну та політичну автономію України. Ця неформальна угода закінчилася 1972 року, коли Брежнєв, маргіналізувавши Шелепіна, вирішив піти проти Шелеста. Останнього перевели до Москви в травні 1972 року і, хоча й залишили у складі московського Політбюро, звинуватили в націоналістичному ухилі через книжку «Україно наша Радянська», що була сповнена гордості за українську історію та досягнення республіки в умовах соціалізму.

Брежнєв замінив Шелеста на свого прибічника, Володимира Щербицького, який походив з рідної для нього Дніпропетровщини. Дніпропетровський клан витіснив інші українські кадри в Москві та Києві, здобуваючи дедалі більший контроль над радянською партійною та державною машиною. Виїзд Шелеста з України супроводжувався чистками серед його висуванців та наступом на українських інтелектуалів. Іван Дзюба, автор «націонал-комуністичної» книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?», був засуджений до п'яти років виправних робіт і п'яти років заслання за працю, написану ще 1965 року. З інститутів Академії наук УРСР були «вичищені» Михайло Брайчевський та десятки інших істориків та літературознавців, які працювали над дореволюційною історією України, особливо над «націоналістичною» козацькою добою. КДБ надолужував роботу, яку не зміг завершити в Україні за часів Шелеста. Але репресії не могли зробити багато й тривали лише до певного моменту. Їхнім наслідком став не тільки удар по українській культурі, але й повне розчарування культурної еліти в комунізмі. Наступного разу, коли українські партійні еліти та інтелектуали створять спільний фронт проти Москви, його гаслом уже не буде повернення до ленінських ідеалів.

ПРОЩАВАЙ, ЛЕНІНЕ!

П'ятнадцятого листопада 1982 року громадяни України, як і інших республік Радянського Союзу, «прилипли» до телевізійних екранів. Усі три канали передавали репортаж з Москви: лідери Радянського Союзу, представники численних іноземних держав та міжнародних організацій і десятки тисяч москвичів зібралися на Красній площі, щоб попрощатися з Леонідом Брежневим, уродженцем України, який правив світовою супердержавою довгих 18 років. Хронічно хворий протягом великого періоду часу, він помер уві сні кілька днів тому. Багатьом телеглядачам, які не знали інших лідерів, було важко повірити, що «Леонід Брежнев, невтомний борець за мир у всьому світі», як його називала офіційна пропаганда, пішов із життя. Його «режим 70-річних» заморозив вертикальну мобільність у радянському суспільстві, позбавивши всіх надій на зміни, і, здавалося, зміг зупинити час. Робочим терміном для визначення цієї політики було слово «стабільність». Незабаром епоха Брежнева увійде в історію як епоха застою.

В Україні протягом двох десятиліть, з 1966 до 1985 року, щорічні темпи зростання промислового виробництва знизилися з 8,4 до 3,5 %; у сільському господарстві, що ніколи не працювало успішно, вони впали з 3,2 до 0,5 %. Це були офіційні цифри, які мало що означали в епоху фальсифікованих звітів. Реальність була ще похмурішою. Радянський Союз ставав дедалі залежнішим від твердої валюти, отриманої від продажу нафти й газу за кордоном. На початку 1970-х років, у той час як радянські та західні інженери будували трубопроводи для транспортування газу до Європи з Сибіру та Централь-

ної Азії, український газ із Дашавського та Шебелинського родовищ забирали у вітчизняних споживачів і відправляли до Центральної Європи, щоб заробити тверду валюту. З часом газові родовища виснажаться і Україна перетвориться на імпортера газу.

Обіцянка Хрущова, що радянські люди житимуть при комунізмі, так і не була втілена, а пропагандисти режиму й зовсім забули про неї. Життєві стандарти перебували у вільному падінні, що сповільнювалося лише високими цінами на нафту на світових ринках. До моменту смерті Брежнєва цинізм і серед еліт, і серед населення загалом стосовно не лише комунізму, а й навіть «розвиненого соціалізму» (термін, який замінив «комунізм» у значенні радянського суспільного ладу) досяг рекордно високого рівня. Коли труну з тілом Брежнєва поклали у свіжу могилу біля Кремлівської стіни, годинники на вежах Кремля пробіли ще одну годину, а гармати вистрілили залпами, символізуючи закінчення однієї епохи й початок іншої. Нова епоха принесе спробу радикальних реформ, стрімкий економічний спад та несподіваний розпад могутнього Радянського Союзу — процеси, у яких Україна відіграє вирішальну роль і, виборюючи власну незалежність, приведе до незалежності інші менш рішучі радянські республіки.

Серед членів Політбюро, які зібралися на трибуні ленінського мавзолею виголошувати панегірики для померлого Брежнєва, виділялася одна людина. Володимир Щербицький, сивочолий партійний керівник України, на знак поваги стояв цього холодного дня без капелюха. Висуванець та протеже Брежнєва більшу частину кар'єри, Щербицький мав особливі причини, щоб сумувати. Перед несподіваною смертю Брежнєва в кремлівських коридорах ширилися чутки, що на майбутньому пленумі ЦК генсек піде у відставку й передасть повноваження Щербицькому, забезпечивши незмінне домінування дніпропетровського клану в керівництві країни.

Щербицький, уродженець цього регіону, був першим секретарем Дніпропетровського обкому партії до переїзду в Київ. Але Брежнев помер до того, як відбувся пленум. Новий партійний лідер, колишній голова КДБ Юрій Андропов, не мав нічого спільного з дніпропетровським кланом і невдовзі почне переслідувати близьких друзів Брежнева за корупцію.

Після похорону Щербицький повернеться в Україну й ляже на дно, намагаючись вижити в цей непевний час. Маючи добре здоров'я у свої 64, він був одним з наймолодших членів Політбюро. Його безпосередні конкуренти були старшими й перебували в поганому стані. До того ж за роки, проведені за кермом української партійної машини, Щербицькому вдалося створити віддану йому мережу партійних кадрів. І справді, Щербицький пережив і в прямому, і в політичному сенсі Андропова, який помер у лютому 1984 року, і його наступника Костянтина Черненка, який пішов із життя в березні 1985-го. Але його шанси потрапити на вершину влади в Москві тепер були в минулому. Партнерство між російськими та українськими елітами, започатковане Микитою Хрущовим та зміцнене Брежневим, стало історією. Енергійний новий лідер Радянського Союзу Михайло Горбачов, який прийшов до влади в березні 1985 року, не мав жодних зв'язків з українською партійною машиною. Син росіянина та українки, Горбачов виріс на Північному Кавказі, території з мішаним російським та українським населенням, і в дитинстві співав українські народні пісні. Але він був передусім радянським патріотом, який не мав особливої прихильності до жодної з радянських республік, за винятком Росії. Горбачов розглядав партійні піраміди, створені союзниками Брежнева в республіках, як серйозну загрозу власній позиції та програмі реформ, що були розпочаті ним відразу ж після приходу до влади.

Конвеєр, що в попередні 30 років доправляв українські кадри до Москви, перестав працювати. Горбачов приводив нових людей з російських регіонів. Серед них був і його май-

бутній суперник Борис Єльцин. У грудні 1986 року Горбачов порушив неофіційну домовленість між центром та республіками, що існувала з часів смерті Сталіна: партійний керівник на чолі кожної республіки має бути місцевим і належати до титульної нації. Горбачов «десантував» етнічного росіянина Геннадія Колбіна до Казахстану, щоб замінити ставленика Брежнєва, етнічного казаха Дінмухамеда Кунаєва. Призначення Колбіна, який був (як і Єльцин) продуктом партійної машини Свердловська (нині Єкатеринбург), не мав жодних зв'язків з Казахстаном і ніколи там не працював, вивело на вулиці казахських студентів, які взяли участь у перших націоналістичних заворушеннях за всю повоєнну історію СРСР.

Розкол між новим керівництвом у Москві та керівництвом України вийшов на поверхню невдовзі після того, як Україну вразила найгірша радіаційна катастрофа в історії світу — вибух на Чорнобильській атомній електростанції, розташованій за 100 км від Києва. Ідея принесення атомної енергетики в Україну належала українським науковцям та економістам; Петро Шелест, який хотів створити нові джерела енергії для економіки республіки, що стрімко розвивалася, любивав її в 1960-ті роки, перебуваючи на посаді партійного керівника республіки. На момент запуску Чорнобильської АЕС 1977 року українська інтелігенція, зокрема один із провідних шістдесятників Іван Драч, вітала прихід атомного віку до своєї країни. Для Драча та інших українських письменників Чорнобиль символізував крок вперед на шляху до модернізації України. Однак він та інші прихильники нуклеаризації¹ не могли не помічати, що станція була в прямому московському підпорядкуванні, а більшість кваліфікованих кадрів та управлінців походила з-за меж України. Республіка не контролювала те, що відбувалося на електростанції, що, як і всі радянські ядерні об'єкти, та й більшість промислових підприємств

¹ Нуклеаризація — оснащення ядерною зброєю.

України, перебувала під юрисдикцією союзних міністерств. Не випадково сама станція та аварія, що сталася на ній, відомі світові під російською назвою найближчого міста «Чернобыль», а не «Чернобиль».

Коли вночі проти 26 квітня 1986 року четвертий реактор Чорнобильської АЕС вибухнув, українські лідери раптом усвідомили, як мало вони розпоряджаються власними долями й долею своєї республіки. Деяких українських посадовців запросили приєднатися до всесоюзної урядової комісії, створеної для ліквідації наслідків аварії, але вони там були на других ролях. Українські посадовці організували переселення людей, які жили в 30-кілометровій зоні навколо станції, але місцевій владі не дозволили проінформувати населення республіки про масштаби аварії та загрози, яку вона становить для здоров'я їхніх співгромадян. Обмеженість контролю республіканської влади над долею України стала кричуще очевидною 1 травня 1986 року, коли вітри змінили напрямок і, замість віяти на північ та захід, понесли радіоактивні хмари на південь, до столиці України. Ураховуючи мінливу радіаційну ситуацію в місті з двомільйонним населенням, українська партійна влада намагалася переконати Москву в необхідності скасувати демонстрацію, заплановану до Дня міжнародної солідарності трудящих, але зазнала невдачі.

Коли вранці 1 травня організатори повели колони студентів та робітників до центру Києва, щоб почати демонстрацію, у групі керівників республіки явно не вистачало однієї людини — Володимира Щербицького. Уперше за тривалу кар'єру він запізнався на першотравневу демонстрацію. Коли його лімузин зрештою досяг Хрещатика, головної вулиці Києва, де відбувалася демонстрація, українські партійні лідери побачили явно засмученого Щербицького. «Він сказав мені: якщо зіпсуєш демонстрацію, покладеш партквиток на стіл», — сказав український партійний керівник помічником. Ніхто не сумнівався, хто такий цей неназваний «він». Погрозувати Щер-

бицькому виключенням з партії могла лише одна людина в країні — Михайло Горбачов. Незважаючи на те що рівень радіації стрімко зростав, Горбачов наказав українським підлеглим поводитися як зазвичай, щоб показати країні та світу, що ситуація під контролем, а вибух на Чорнобильській АЕС не становить загрози для здоров'я громадян. Щербицький та інші партійні керівники знали, що це не так, але не уявляли собі, як можна не виконати накази з Москви. Демонстрація відбулася, як заплановано. Тільки її тривалість скоротили з чотирьох до двох годин.

Унаслідок вибуху та розплавлення 4-го реактора Чорнобильської АЕС в атмосферу потрапило близько 50 мільйонів кюрі радіації — еквівалент 500 атомних бомб, що впали на Хіросіму. Лише в Україні було забруднено 50 тисяч км² землі, що за площею перевищувало територію Бельгії. Зона відчуження навколо реактора становила 2600 км², звідти в перші тижні після аварії було евакуйовано понад 90 тисяч мешканців. Більшість із них уже ніколи не побачать своїх домівок. Місто Прип'ять, де мешкало близько 50 тисяч будівельників та обслуговувального персоналу станції, навіть сьогодні залишається безлюдним, ніби сучасні Помпеї, що закарбували події останніх днів Радянського Союзу. На стінах його будинків і досі залишаються зображення Леніна та будівників комунізму разом із гаслами, що прославляють комуністичну партію.

В Україні радіоактивні опади вразили 2300 населених пунктів та понад 3 мільйони людей. Унаслідок катастрофи під загрозою опинилися майже 30 мільйонів осіб, які використовували водопостачання з Дніпра та інших річок. Аварія мала нищівні наслідки для лісових районів Північної України — найстаріших населених регіонів країни, де протягом тисячоліть місцеве населення ховалося від степових завойовників. Тепер ліси, що були притулком від кочовиків та надавали їжу для потерпілих від Голодомору 1932—1933 років, стали джерелом

руйнації. Їхнє листя випромінювало радіацію — невидимого ворога, від якого не було рятунку. Це була катастрофа глобального масштабу, і, за винятком сусідньої Білорусії, вона ніде не вдарила болючіше, ніж в Україні.

Аварія на Чорнобильській АЕС різко посилила невдоволення Москвою та її політикою в усіх прошарках суспільства — радіація зачепила всіх: від партійного керівництва до пересічних громадян. У міру того як українські партійні керівники мобілізували населення, щоб упоратися з наслідками рукотворного лиха, створеного центром, багато з них задавалися питанням, чому ризикують власним життям і здоров'ям членів своїх сімей. На кухнях вони скаржилися на провальну політику центру й ділилися розчаруваннями з людьми, яким довіряли. Першими перервали офіційну мовчанку українські письменники. У червні 1986 року на з'їзді Спілки письменників України Олесь Гончар заявив, що Чорнобиль змінив ставлення українських письменників до світу. На аудієнції зі Щербицьким він порушив питання про демонтаж станції. Багато письменників, які ще кілька років тому вітали прихід атомної енергії, тепер проклинали її як інструмент панування Москви в республіці. Серед них був і Іван Драч, чий син, студент Київського медичного інституту, був відправлений до Чорнобиля відразу після аварії без відповідних інструкцій та захисного спорядження й тепер страждав від радіаційного отруєння.

Чорнобильська катастрофа розбудила Україну, порушивши фундаментальні питання про стосунки між центром та республіками, компартією та народом і допомігши почати перше громадське обговорення в суспільстві, яке боролосся за те, щоб повернути собі голос після десятиліть брежневського застою. Покоління шістдесятників було попереду. Серед них був і письменник Юрій Щербак, який наприкінці 1987 року організував екологічну групу, що перетворилася на Партію зелених. Екологічний рух, який представив Україну жертвою

діяльності Москви, став однією з перших форм національної мобілізації в Україні в роки горбачовських реформ. Новий лідер у Кремлі не лише відвернувся від українського партійного керівництва, а й дав можливість демократично налаштованим інтелектуалам та національно зорієнтованій інтелігенції мобілізуватися проти компартійної еліти. Як виявиться пізніше, ці дві групи, що конфліктують: комуністичне керівництво та новонароджена опозиція — незабаром знайдуть спільний інтерес у протистоянні з Москвою загалом і Горбачовим зокрема.

Михайло Горбачов у багатьох відношеннях був представником покоління 1960-х, хоча й відмінним від шістдесятників з кола митців. Його світогляд сформувався під сильним впливом хрущовської кампанії десталінізації та ідей соціалістичних реформ, що їх пропагували в 1960-ті роки ліберальні економісти та суспільствознавці як у СРСР, так і у Східній Європі. Один із головних ідеологів Празької весни 1968 року, Зденек Млинарж, у 1950-ті роки був сусідом Горбачова по кімнаті в студентському гуртожитку юридичного факультету Московського університету. Горбачов і його радники хотіли реформувати соціалізм, щоб зробити його більш ефективним, або, як говорили у Празі перед радянським вторгненням 1968 року, створити соціалізм «з людським обличчям».

Горбачов почав із програми «прискорення» економічного розвитку, що не закликала до фундаментальних реформ, але робила наголос на більш ефективному використанні наявних установ та ресурсів. Але радянська економіка була не в змозі прискорити щось, крім темпів падіння. «Ми були на краю прірви, — гуляв жарт у брежньовські часи, — але з того часу зробили величезний крок вперед». Риторика «прискорення» незабаром змінилася політикою «перебудови», або реструктуризації, яка забрала повноваження щодо ухвалення рішень від міністерств у Москві, передавши їх не регіонам та республікам, як це було за часів Хрущова, а окремим підприємствам.

Це зменшило владу центральних бюрократів та місцевих керівників, які також протидіяли горбачовській політиці «гласності», або відкритості, що давала змогу критикувати їх знизу й була заохочувана засобами масової інформації. Але перебудова викликала підтримку нового лідера та його реформаторських ідей серед інтелектуалів та міської інтелігенції, якій набрид контроль суспільного життя брежневських часів та брехня офіційної пропаганди.

Горбачовські реформи створили можливості для політичної мобілізації знизу. В Україні першими, хто скористався новим політичним та суспільним кліматом, стали дисиденти 1960—1970-х років, нещодавно випущені з ГУЛАГу. Навесні 1988 року вони заснували Українську Гельсінську спілку — першу відкрито політичну організацію в Україні часів перебудови. Більшість її членів, зокрема й голова спілки — юрист з московською освітою Левко Лук'яненко, який відбув понад чверть століття в тюрмі та на засланні — належали до Української Гельсінської групи брежневських часів. Ця дисидентська організація, створена 1976 року, узяла на себе завдання спостерігати за тим, як радянський уряд дотримується зобов'язань у галузі захисту прав людини, визначених на Гельсінській нараді з безпеки та співпраці в Європі, що відбулася у фінській столиці влітку 1975 року. Якщо багато членів групи, а потім спілки починали діяльність у 1960-ті роки як марксистки, які хотіли відновити «ленінські норми» національної політики, то арешти, що розгорнулися у зв'язку з видаленням з України Петра Шелеста, поклали край їхнім комуністичним ідеалам. Гельсінський рух забезпечив українських дисидентів новою ідеологією — захистом прав людини як прав окремих осіб, так і народів.

Захист національної культури, особливо мови, був одним із ключових питань, що мобілізували українське суспільство в перші роки перебудови. Першою справді масовою організацією, створеною в Україні, стало Товариство української мови, що наприкінці 1989 року, у рік заснування, налічувало 150 ти-

сяч членів. Українські інтелектуали вважали, що їхня мова та культура — головні підвалини української нації — перебувають під загрозою. Особливо тривожною була ситуація з українською мовою. За результатами перепису 1989 року, українці становили 73 % населення республіки, що сягнуло 51 мільйона мешканців; але тільки 88 % з них назвали рідною мовою українську й лише 40 % використовували її у спілкуванні. Багато в чому це було наслідком урбанізації, під час якої багато сільських українців переїхали до міст, де вони зазнали культурної русифікації. До 1980-х років у більшості українських міст за етнічним складом переважали українці (винятком усе ще залишався Донецьк, де більшість населення становили росіяни), але мовою спілкування в усіх великих містах, крім Львова та інших обласних центрів у Західній Україні, була російська. Товариство української мови хотіло повернути цей процес у протилежний бік, звертаючись у першу чергу до тих українців, які не користувалися українською в повсякденному житті, але мали українську ідентичність і вважали, що вони або їхні діти повинні володіти цією мовою. Це була складна боротьба.

Наприкінці 1980-х Радянський Союз часто зображували як країну не лише з непередбачуваним майбутнім, а й з непередбачуваним минулим. Українці, як і інші неросійські національності, намагалися повернути собі правду про минуле, яке десятиліттями приховувалося від них офіційною радянською історіографією та пропагандою. «Повернення» почалося з оприлюднення історичних праць Михайла Грушевського, виданих накладом сотень тисяч примірників. Також були перевидані твори поетів та письменників 1920-х років, представників так званого «розстріляного відродження» української культури, багато з яких не пережили терору 1930-х років. Як і в Росії та інших республіках, провідну роль у розкритті сталінських злочинів періоду «Великого терору» взяло на себе товариство «Меморіал». Щодо цього українська інтелігенція

мала що розповісти. По-перше, це історія Голодомору 1932—1933 років, яку режим повністю приховував. По-друге, історія збройного опору радянському режиму наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років бійців Української повстанської армії.

Голод був частиною східноукраїнського досвіду, в той час як націоналістичний опір і повстанський рух характеризував Західну Україну, але відродилося захоплення й спільним історичним наративом, який міг об'єднати схід і захід, — історією козацтва. Після відставки Шелеста 1972 року влада провела чистку так званих козакофілів серед істориків та письменників, трактуючи їхній інтерес до козацької історії як рівнозначний виявам націоналізму. Тепер, із крахом офіційного історичного світогляду, козацький міф повернувся в публічний простір і справді, як стверджували брежнєвські пропагандисти, став тісно пов'язаний з національною ідеєю.

Улітку 1990 року українські активісти, багато з яких були з Галичини та Західної України, організували «марш на схід» — масове паломництво до Запоріжжя та козацьких пам'яток у пониззі Дніпра. Цей марш був покликаний «пробудити» українську самосвідомість у східних регіонах республіки. Це був величезний успіх, що мобілізував десятки тисяч людей і популяризував версію української історії, протилежну тій, що домінувала в школах та публічному просторі. Наступного року влада, яка спочатку виступала проти маршу, вирішила скористатися з козацької міфології, що набирала сили. Вона профінансувала власні заходи на честь козацтва у Східній та Західній Україні, однак не отримала очікуваних політичних дивідендів. Партія та довіра до неї стрімко занепадали.

«Який ідіот вигадав слово “перебудова”?» — спитав Щербицький підлеглих, коли вперше почув це слово. Коли Горбачов під час візиту до Києва закликав людей, попередньо обраних КДБ, чинити тиск на місцевих керівників, Щербицький, присутній на цій зустрічі, повернувся до помічників і, покрутивши пальцем біля скроні, сказав: «На кого ж він

тоді збирається спиратися?» У вересні 1989 року Горбачов відчув себе досить сильним, щоб розібратися з останнім пережитком брежневського режиму в Політбюро — з самим Щербицьким. Того місяця Горбачов приїхав до Києва, щоб повідомити партійній еліті про те, що всесоюзне Політбюро проголосувало за виключення Щербицького зі свого складу. Український ЦК не мав іншого вибору, окрім як усунути його і з посади першого секретаря. Менш ніж за півроку Щербицький накладе на себе руки, не змігши змиритися не лише з кінцем власної кар'єри, а й з кінцем того політичного та суспільного ладу, якому він служив усе життя. Смерть Щербицького в лютому 1990 року стала першим самогубством провідного політичного діяча в Україні з часу загибелі Миколи Скрипника в липні 1933 року. Закінчувалася одна епоха, і починалася інша.

1989 рік із багатьох причин став поворотним моментом в українській історії. Це був рік початку масової політики з першими напіввільними виборами до радянського парламенту; створення першої масової політичної організації — Народного Руху за перебудову, кількість членів якого сягнула 300 тисяч осіб восени 1989 року, а на кінець наступного зросла більш ніж удвічі; легалізація Української греко-католицької церкви, яку сталінський режим загнав у підпілля, але яка, проте, мала мільйони прихильників. 1990 року вибори до нового українського парламенту остаточно змінили політичне життя в Києві. Продемократичні депутати сформували блок під назвою Народна Рада, якому вдавалося задавати тон в українській політиці, хоча до нього й належала лише чверть парламентарів. Улітку 1990 року український парламент пішов шляхом колег у Прибалтійських республіках і Росії, оголосивши Україну суверенною країною. Декларація не ставила за мету вихід республіки зі складу СРСР, але давала законам України пріоритет над законами Союзу.

Центр був безсилий зупинити те, що тоді називали «парадом суверенітетів». Горбачов, батько радянських реформ, опинився в складному становищі. Він відштовхнув від себе компартійних апаратників та втратив підтримку інтелігенції в центрі й республіках. Його економічні реформи розбалансували економічну систему, кинувши в штопор виробничі показники та погіршивши й без того низький рівень життя. Партійні керівники були незадоволені реформами, що загрожували їхній владі та здавалися занадто радикальними. Інтелектуали, навпаки, вважали реформи недостатньо рішучими й надто повільними. За іронією долі, ці ворожі одна одній групи знайшли спільного ворога в Горбачові та центрі загалом. Суверенітет і, нарешті, повна незалежність стали спільною платформою, що створила умови для співпраці між цими протигорбачовими силами в українському політикумі.

Мобілізація мас в Україні мала кілька регіональних особливостей, визначених історією окремих земель. У Галичині, на Волині й певною мірою Буковині — територіях, приєднаних за пактом Молотова — Ріббентропа, — масовий рух був схожий на те, що відбувалося в країнах Балтії, які СРСР теж приєднав на початку Другої світової війни. Там колишні дисиденти та представники інтелігенції очолили рух під прапором демократичного націоналізму і взяли під контроль місцеві органи влади. У решті країни партійні еліти, чие виживання Горбачов поставив у залежність від їхньої здатності бути обраними до республіканської та місцевих рад, були дезорієнтовані, але змогли втриматися при владі. Коли українська Верховна Рада обрала на голову 56-річного уродженця Волині Леоніда Кравчука, поява нового лідера родом із Західної України стала передвісником великих змін. Реформи Горбачова зробили парламент, безумовно, найважливішою гілкою влади. До кінця 1990 року Кравчук став найбільш впливовим і популярним лідером в Україні. Він був єдиним українським чиновником, який міг говорити з чимраз більшою

опозицією, що спиралася переважно на західні землі. Також він мав багато прихильників серед партійної еліти, так званих суверен-комуністів, які прагнули політичної та економічної автономії для України.

Протягом наступного року Кравчук показав справжній політичний таланти у маневруванні серед різних груп депутатів і спрямуванні парламенту до досягнення суверенітету, а потім незалежності. Перше випробування його вміння відбулося восени 1990 року. Стривожений литовською декларацією незалежності, ухваленою в березні 1990 року, та ростом руху за незалежність в інших республіках, Горбачов піддався тиску «яструбів» в партії та уряді й дав мовчазну згоду на згортання демократичних свобод. В Україні комуністична більшість у парламенті ухвалила закон, що забороняв демонстрації біля будівлі парламенту, та схвалила арешт члена парламентської Народної ради Степана Хмари. Але українські прихильники жорсткої лінії швидко зустріли спротив, якого вони не очікували. Уранці 2 жовтня 1990 року десятки студентів із Києва, Дніпропетровська та Львова спустилися на площу Жовтневої революції в центрі Києва (майбутній Майдан Незалежності) і почали голодування. Крім усього іншого, вони вимагали відставки чинного прем'єр-міністра й виходу України з переговорів про новий союзний договір — це була ініціатива Горбачова з урятування Союзу завдяки наданню республікам ширшої автономії.

Ставлення можновладців до студентського страйку розділилося. Якщо уряд кинув міліцію для розгону демонстрантів, Київська міськрада дала дозвіл на продовження протесту. За кілька наступних днів кількість голодувальників зростає до 150. Коли уряд організував прихильників, щоб витіснити протестувальників, близько 50 тисяч киян вийшли на площу захистити студентів. Невдовзі до страйку долучилися всі вищі навчальні заклади міста. Демонстранти рушили на парламент, зайнявши площу перед його будівлею. Під тиском вулиці й унаслідок маневрування з боку Кравчука та поміркованих

парламентарів комуністична більшість вирішила відступити. Вони дали студентам телевізійний ефір для представлення своїх вимог та звільнили голову уряду, який брав участь у переговорах про новий Союз. Це була велика перемога для українських студентів та українського суспільства загалом. Події жовтня 1990 року в центрі Києва пізніше стануть відомі як «перший Майдан». Другий відбудеться 2004 року, а третій — у 2013—2014 роках.

Коли 1 серпня 1991 року президент США Джордж Г. В. Буш прибув до Києва, щоб переконати Україну залишитися в складі СРСР, український політичний клас розділився щодо своїх цілей. Націонал-демократична меншість прагнула повної незалежності, вимоги якої лунали в Україні чимраз частіше відтоді, як повну незалежність оголосила Литва в березні 1990 року. Комуністична більшість в українському парламенті прагнула широкої автономії в межах реформованого Союзу. Таку саму мету переслідував і Горбачов. Після невдалої спроби зупинити рух за незалежність у прибалтійських республіках, застосувавши там військову силу на початку 1991 року, Горбачов скликав референдум щодо дальшого існування Союзу. Він відбувся в березні 1991 року, і 70 % його учасників проголосували за реформований Союз. Горбачов також відновив переговори з республіканськими лідерами, зокрема з Борисом Єльциним у Росії та Нурсултаном Назарбаєвим у Казахстані, намагаючись переконати їх сформувати вільніший Союз. Він уклав з ними угоду наприкінці липня 1991 року, але Україна була не готова до її підписання. Леонід Кравчук і його група прагнули до іншого рішення: конфедерації з Росією та іншими республіками, куди Україна приєднається на власних умовах.

Буш став на бік Горбачова у зверненні до українського парламенту, названому американськими ЗМІ «Котлета по-київськи» через небажання американського президента підтримати прагнення національно-демократичних депутатів до незалежності. Буш виступав за надання свободи Прибалтій-

ським республікам, але Україну волів тримати разом із рештою СРСР. Він не хотів втратити надійного партнера на світовій арені — Горбачова та Радянський Союз, який той представляв. Крім того, Буш і його радники були стурбовані можливістю неконтрольованого розпаду Союзу, що міг призвести до війни між республіками, які мали ядерну зброю на своїй території. Окрім Росії, до таких належали Україна, Білорусь та Казахстан. У виступі в українському парламенті президент Буш звернувся до аудиторії із закликом відмовитися від «самовбивчого націоналізму» та не плутати свободу з незалежністю. Комуністична більшість з ентузіазмом аплодувала йому. Демократична меншість була розчарована: альянс Вашингтона з Москвою і депутатами-комуністами в українському парламенті був серйозною перешкодою для української незалежності. Було складно уявити, що ще до кінця місяця цей парламент майже одностайно проголосує за незалежність України, а наприкінці грудня Білий дім, спочатку стурбований можливістю ядерної війни на пострадянському просторі, підтримає це рішення.

Подією, що спричинила злам у переконаннях консервативних депутатів українського парламенту, а згодом і всього світу, став переворот, здійснений «яструбами» проти Михайла Горбачова 19 серпня 1991 року. Фактично він почався на день раніше в Україні, а конкретно в Криму, де Горбачов перебував у літній відпустці. Увечері 18 серпня змовники з'явилися на порозі його приморської дачі біля Фороса й зажадали запровадження військового стану. Горбачов відмовився підписувати документи, через що заколотники змушені були діяти самостійно. Наступного дня в Москві змовники на чолі з головою КДБ і міністрами оборони та внутрішніх справ оголосили надзвичайний стан на всій території СРСР. Українське керівництво на чолі з Кравчуком відмовилося виконувати надзвичайні заходи в республіці, але, на відміну від російського президента Бориса Єльцина в Москві, не зробило нічого для протидії перевороту. У той час як Кравчук закликав народ України

зберігати спокій, Єльцин вивів прихильників на вулиці під російськими прапорами, змусивши військових піти з Москви після перших сутичок між армією та протестувальниками, що призвели до загибелі людей. Змовники не могли більше покладатися на війська і змушені були капітулювати. Менш ніж за сімдесят дві години переворот закінчився, і заколотники опинилися під арештом. Москвичі вийшли на вулиці, щоб відсвяткувати перемогу не тільки свободи над диктатурою, а й Росії над союзним центром.

Горбачов повернувся до Москви, але виявився не в змозі повернути владу. Фактично він став жертвою іншого перевороту, цього разу організованого Єльциним, який скористався послабленням центру, щоб розпочати захоплення Росією інституцій Радянського Союзу. Єльцин змусив Горбачова скасувати указ про призначення своїх людей на посади керівників армії, міліції й сил безпеки, а потім призупинив діяльність Комуністичної партії, не залишивши Горбачову вибору, окрім як піти у відставку з посади генерального секретаря. Росія фактично перебирала контроль над владними інституціями Союзу, що налякало ті республіки, які ще готові були залишитися у складі СРСР. Україна першою виявила ініціативу щодо виходу з формально ще «горбачовського», а насправді вже «єльцинського» Союзу.

Двадцять четвертого серпня 1991 року, наступного дня після того, як Єльцин узяв під контроль союзний уряд, український парламент голосував щодо незалежності. «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 року, — йшлося в декларації незалежності, яку написав Левко Лук'яненко, в'язень ГУЛАГу з найбільшим стажем, а нині депутат парламенту, — Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України». Результати голосування стали сюрпризом для всіх, зо-

крема й для самого Лук'яненка: 346 депутатів проголосували «за», 5 — «утрималися», 2 — «проти». Комуністичної більшості, що виступала проти незалежності України з першої сесії парламенту навесні 1990 року, більше не було. Кравчук та його «суверен-комуністи» під нападами з боку опозиції за пасивне сприяння перевороту зімкнули ряди з націонал-демократами, прихопивши з собою решту компартійних кадрів, які відчували себе зрадженими Москвою та опинилися під загрозою політичної смерті через наступ Єльцина на компартію. Після того як результат голосування з'явився на екрані, зал вибухнув оплесками. Натовп за межами будівлі парламенту святкував перемогу: Україна нарешті стала вільною!

Декларація Лук'яненка посилалася на тисячолітню історію української державності, маючи на увазі традицію, закладену в часи Київської Русі. Ця декларація була фактично п'ятою спробою проголосити незалежність України у ХХ столітті: перші дві відбулися 1918 року в Києві, а потім у Львові, третя 1939 року на Закарпатті, і четверта 1941 року у Львові. Усі ці спроби були зроблені у воєнний час і зазнали невдачі. Чи відрізнитиметься від них нова декларація — відразу було складно сказати. Відповідь на це питання дадуть події наступних трьох місяців. Всенародний референдум, призначений на 1 грудня 1991 року, той самий день, що й заплановані раніше вибори президента України, мав підтвердити або відхилити голосування парламенту за незалежність. Призначення референдуму мало важливе значення з багатьох причин. Двадцять четвертого серпня 1991 року воно допомогло зробити вибір на користь тим членам комуністичної більшості, які сумнівалися, чи голосувати за незалежність, чи ні. Хоча вони проголосували «за» — їхні голоси, зрештою, не були остаточним рішенням і могли бути відкликані в майбутньому. Також референдум дав Україні шанс вийти з Союзу без відкритого конфлікту з центром. На попередньому референдумі, що був

організований Горбачовим у березні 1991 року, близько 70 % українців проголосували за те, щоб залишитися у складі реформованого Союзу. Тільки інший референдум мав дозволити повний розрив із ним.

Горбачов вважав, що підтримка незалежності України ніколи не сягне 70 %. Єльцин не був таким впевненим. Наприкінці серпня 1991 року, незабаром після того, як український парламент проголосував за незалежність, він доручив прес-секретареві зробити заяву, що, коли Україна та інші республіки оголосять про незалежність, Росія матиме право порушити питання про її кордони з цими республіками. Прес-секретар Єльцина позначив Крим та Східну Україну, зокрема вугільний басейн Донбасу, як можливі спірні території. Україні погрожували поділом, якщо вона наполягатиме на незалежності. Пізніше Єльцин відрядив делегацію високого рівня на чолі з віцепрезидентом, генералом Олександром Руцьким, щоб змусити Україну переглянути позицію. Але українці обстоювали своє, і Руцької повернувся з порожніми руками. Шантаж провалився, а в Єльцина не було ні політичної волі, ні ресурсів, щоб виконати погрози.

У вересні 1991 року Україна увійшла в новий політичний сезон. На посаду президента претендували шестеро кандидатів, але всі вони агітували за незалежність. Кравчук переконав кримську владу відкласти плани щодо окремого референдуму про незалежність півострова від України. Цифри опитувань свідчили про зростання підтримки незалежності серед усіх національних груп та всіх регіонів країни. Дві найбільші меншини — російська, яка налічувала 11 мільйонів осіб, і єврейська, чисельність якої сягала 500 тисяч, — висловили підтримку ідеї незалежності України. У листопаді 1991 року її підтримували 58 % етнічних росіян та 60 % євреїв. Меншини прийняли українську сторону, зробивши те, що вони відмовилися зробити 1918 року — підтримати незалежність України. Цього разу вони дивилися на Москву

з більшим занепокоєнням і підозрою, ніж на столицю власної республіки.

Першого грудня 1991 року українці всіх етнічних груп прийшли на виборчі дільниці, щоб вирішити свою долю та долю своєї країни. Результати були приголомшливими навіть для найоптимістичніших прихильників незалежності. Явка сягнула 84 %, при цьому понад 90 % виборців, що взяли участь у голосуванні, підтримали незалежність. Попереду була Західна Україна, де в Тернопільській області «за» проголосували 99 %. Але центр, південь і навіть схід теж недалеко відстали. У Вінниці, в Центральній Україні, незалежність підтримали 95 %; в Одесі, на півдні, — 85 %; у Донецькому регіоні, на сході, — 83 %. Навіть у Криму незалежність підтримала більша частина учасників голосування: 57 % у Севастополі й 54 % на всьому півострові. (У той час росіяни становили 66 % населення півострова, українці — 25 %, а кримські татари, які тільки почали повертатися на батьківщину своїх предків, лише 1,5 %.) У центрі та на сході країни багато з тих, хто голосував за незалежність, підтримали висунення Леоніда Кравчука на посаду президента. Він виграв з 61 % голосів виборців, отримавши більшість у всіх регіонах України, крім Галичини. Там перемога дісталася багаторічному в'язневі ГУЛАГу та голові Львівської обласної адміністрації В'ячеславу Чорноволу. Україна проголосувала за незалежність і доручила майбутнє кандидату в президенти, який, як багато хто вважав, міг утримати баланс між різними регіонами та національностями України, а також збудувати міст між комуністичним минулим республіки та її незалежним майбутнім.

Голосування за незалежність України означало кінець Радянського Союзу. Ті, хто взяв участь у референдумі, змінили не лише власну долю, а й напрямок світової історії. Україна звільнила решту радянських республік, усе ще залежних від Москви. Єльцин зробив останню спробу переконати Кравчука підписати новий союзний договір, коли зустрівся з ним

у Біловезькій пущі на території Білорусі 8 грудня 1991 року. Кравчук відмовився, посилаючись на результати референдуму в усіх областях України, зокрема в Криму й на сході. Єльцин відступив. Якщо Україна не готова до підписання, то й Росія не буде цього робити, сказав він новообраному українському президентові. Єльцин перед тим неодноразово пояснював американцям, що без України Росія опинилася б у меншості в домінованому мусульманськими республіками Союзі. Союз без України втрачав привабливість для Росії, а Союз без Росії, з її величезними енергетичними ресурсами, не мав жодної політичної та економічної привабливості для інших республік. У Біловезькій пущі троє лідерів слов'янських республік: Єльцин, Кравчук та Станіслав Шушкевич — створили нове міжнародне об'єднання — Співдружність Незалежних Держав, до якої 21 грудня приєдналися центральноазійські республіки. Радянського Союзу більше не існувало.

На Різдво, 25 грудня 1991 року, Горбачов прочитав промову про відставку по національному телебаченню. Червоний прапор Радянського Союзу був спущений з будівлі Сенатського (колишнього Свердловського) палацу Кремля, і його замінив російський — біло-синьо-червоний. Кольорами Києва були синій та жовтий. Тепер між ним і Москвою більше не існувало символічних зв'язків. Після чотирьох невдалих спроб, зроблених різними політичними силами за різних обставин, Україна стала не тільки єдиною, а й незалежною та вільною іти власним шляхом. Те, що здавалося неможливим кілька місяців тому, перетворилося на реальність: імперія зникла, і народилася нова держава. Старі комуністичні еліти та лідери молодих і амбітних національних демократів об'єднали сили, щоб перетворити Україну на могильника останньої європейської імперії й таким чином увійти в історію. Тепер їм необхідно було знайти шлях до майбутнього.

МАЙДАН НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Промова Михайла Горбачова 25 грудня 1991 року про відставку позначила офіційний кінець Радянського Союзу, але його ліквідація лише почалася з цієї дати. СРСР залишив у спадок не тільки зруйновану економіку, а й соціоекономічну інфраструктуру, армію, менталітет, політичну та соціальну еліту, пов'язану спільним минулим та єдиною політичною культурою. Було зовсім не ясно, яке саме утворення посяде місце зниклої імперії — чи то спільнота справді незалежних держав, чи реінкарнація державного утворення з домінуванням Росії. Першим викликом, з яким мали справу новообраний президент України Леонід Кравчук та його помічники після відставки Горбачова, стала необхідність переконати російських сусідів у тому, що Співдружність Незалежних Держав аж ніяк не є реінкарнацією СРСР. Це було нелегким завданням.

Дванадцятого грудня 1991 року, виступаючи перед російським парламентом після ратифікації угоди про співдружність, Борис Єльцин заявив: «У сучасних умовах тільки Співдружність Незалежних Держав може забезпечити збереження політичного, правового й економічного простору, що формувався протягом століть, але тепер майже втрачений». Наступник Єльцина Володимир Путін повторив настрої попередника, коли в березні 2014 року сказав: «Багато людей і в Росії, і в Україні, та й в інших республіках сподівалися, що Співдружність Незалежних Держав, що виникла тоді, стане новою формою спільної державності». Якщо в Україні хтось і висловлював такі побажання, то їх точно не було в складі українського парламенту, який 20 грудня 1991 року видав звернення, що

стверджувало протилежне: «Згідно зі своїм законним статусом, Україна є незалежною державою — суб'єктом міжнародного права. Україна виступає проти перетворення Співдружності Незалежних Держав на державне утворення з власними керівними та адміністративними органами».

Хай які наміри Єльцина, Україна сприймала незалежність серйозно та планувала використати платформу, створену співдружністю, щоб домовитися про умови «розлучення», а не про «повторний шлюб». Напруженість між Росією, яка розглядала співдружність як інструмент для реінтеграції пострадянського простору, і Україною, яка наполягала на повній незалежності від Москви, вийшла на перший план у січні 1993 року, коли Україна утрималася від підписання Статуту Співдружності і, таким чином, відмовилася стати повноправним членом організації, яку допомогла створити два роки тому. Київ братиме активну участь в економічних програмах та ініціативах Співдружності, але не у військових. Між ним і Москвою були серйозні розбіжності щодо майбутнього радянських збройних сил, контролю над ядерними арсеналами й розміщення Чорноморського флоту СРСР.

Від самого початку українське керівництво вирішило сформувати власні збройні сили та військово-морський флот на базі підрозділів радянської армії й військово-морського флоту, дислокованих на території України. У той час як балтійські держави попросили радянську армію вийти та створили власні збройні сили з нуля, українці не могли зробити те саме: величезна армія, чисельність якої налічувала 800 тисяч офіцерів і солдатів, не пішла б із власної волі. Їм не було куди йти, оскільки Росія вже мала проблеми з розміщенням сотень тисяч військовослужбовців, які поверталися з країн Центральної та Східної Європи. Колишні члени соціалістичного табору залишали сферу впливу Москви, щоб стати повністю незалежними.

Леонід Кравчук доручив перетворити радянських військових на українських 47-річному генералові Костянтину Морозову, командувачу військово-повітряної армії, який став першим міністром оборони України восени 1991 року. Уродженець Донбасу та наполовину росіянин за походженням, Морозов пов'язав долю з майбутнім української незалежності, коли склав присягу на вірність Україні 6 грудня 1991 року, напередодні зустрічі слов'янських президентів в Біловезькій пущі та створення Співдружності. Третього січня 1992 року перша група радянських військовослужбовців присягнула на вірність незалежній Україні. Перепідпорядкування Україною 800-тисячних сухопутних військ завершилося навесні 1992 року. Офіцерам надали вибір: присягнути на вірність Україні й залишитися на службі або переїхати до Росії чи інших частин колишнього Радянського Союзу. Загалом серед офіцерського корпусу, дислокованого в Україні, налічувалося 75 тисяч етнічних росіян. Близько 10 тисяч офіцерів відмовилися скласти присягу й вийшли на пенсію або були переведені. Військовослужбовці строкової служби, призвані до Радянської армії, повернулися додому. Нові призовники тепер прибували лише з України.

У січні 1992 року підрозділи колишнього Чорноморського флоту СРСР також почали складати присягу на вірність Україні. Але перехід флоту в українську юрисдикцію постав перед серйозною проблемою, коли його командувач, адмірал Ігор Касатов, відмовився приймати присягу на вірність Україні й наказав особовому складу вивести кораблі в море. Це викликало першу серйозну кризу в російсько-українських відносинах у травні 1992 року. У вересні президенти Кравчук та Єльцин домовилися про поділ флоту, щоб уникнути прямого конфлікту між двома державами. Цей процес виявився тривалим. Протягом деякого часу весь флот, що налічував більш ніж 800 кораблів і близько 100 тисяч військовослужбовців, залишався під контролем Москви. 1995 року Росія передала Україні 18 % кораблів флоту, але відмовилася залишати Севастополь. 1997 року між двома

державами було підписано низку угод, що передбачали подальшу присутність російського флоту, зокрема не більш ніж 300 кораблів і 25 тисяч військовослужбовців, у Севастополі до 2017 року. Хоча Україна програла битву за флот, угода відкрила шлях до російсько-українського договору, який гарантував би територіальну цілісність України. Сторони підписали такий договір 1997 року, але російському парламенту знадобилося два роки на його ратифікацію. Після того як цей процес був завершений, здавалося, що Україна нарешті завершила «цивілізоване розлучення» з російським сусідом та колишнім імперським господарем.

До кінця 1990-х років Україна врегулювала кордон і територіальні питання з Росією, створила власну армію, флот і військово-повітряні сили, правові основи для інтеграції з європейськими організаціями в політичній, економічній та безпековій сферах. Образ України як складової частини європейської спільноти націй та культур уже давно володів думками української інтелігенції, від батька українського лібералізму останніх десятиліть ХІХ століття Михайла Драгоманова до речника націонал-комунізму 1920-х років Миколи Хвильового. 1976 року європейська ідея потрапила до першої офіційної заяви, виданої Українською Гельсінською групою. «Ми, українці, живемо в Європі», — такими були перші слова цього документа. Україна як офіційний член-засновник ООН не була запрошена до участі в Гельсінській нараді з безпеки та співробітництва в Європі. Проте українські дисиденти вважали, що обов'язки у сфері захисту прав людини, взяті на себе Радянським Союзом у Гельсінкі, стосуються й України. Захищаючи цю точку зору, вони потрапляли до в'язниць і проводили багато років у ГУЛАГу та на засланні.

Поява незалежної Української держави 1991 року створила умови для того, щоб мрії дисидентів стали реальністю. В організаційному плані це означало вступ до Європейського Союзу та прощання з радянським минулим, реформування української економіки та суспільства, а також нейтралізацію величезного

політичного, економічного та культурного впливу, який Москва й далі здійснювала на колишню провінцію. Реалізація повного суверенітету для України стала тепер тісно пов'язуватися з прагненням приєднатися до Європейського співтовариства націй. Ці взаємопов'язані завдання стануть випробуванням для політичних здібностей українських еліт, єдності українських земель та міцності радянського дискурсу про братерські зв'язки України з її найбільшим та історично найважливішим сусідом — Росією.

Політична співпраця України із Заходом почалася в січні 1994 року з підписання угоди, укладеної за посередництвом Сполучених Штатів, згідно з якою Україна відмовилася від ядерної зброї, успадкованої від СРСР, — третього за величиною ядерного арсеналу у світі. У Будапештському меморандумі, що був підписаний у грудні того ж року, Сполучені Штати, Росія і Велика Британія надали «безпекові запевнення» Україні, яка приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава. Хоча багато хто в Києві сумнівався, чи обачно відмовлятися від ядерної зброї (вторгнення Росії, одного з гарантів незалежності та територіальної цілісності за Будапештським меморандумом, підтвердить правомірність цих сумнівів 2014 року), були й великі переваги без'ядерного статусу. Україна поклала край міжнародній ізоляції, у якій вона опинилася, відмовляючись приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Незабаром країна стала третім за величиною одержувачем американської допомоги після Ізраїлю та Єгипту.

У червні 1994 року український уряд підписав угоду про співпрацю з Європейським Союзом (ЄС), першу подібну угоду, що її ЄС запропонував пострадянській державі. Того ж року Україна стала першою країною серед членів та асоційованих членів Співдружності Незалежних Держав, яка приєдналася до угоди про Партнерство заради миру з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). Західний військовий альянс, заснований 1949 року на початку «холодної війни», щоб захистити Західну Європу від Радянського Союзу, тепер

переосмислював свою місію. НАТО почала будувати інституційні мости з колишніми супротивниками в Східній Європі, зокрема й Росією, яка підписала угоду за кілька місяців після України. 1997 року Україна поглибила співпрацю з альянсом, підписавши Хартію про особливе партнерство й відкривши інформаційний центр НАТО в Києві. 1998 року стала діяти Угода про співпрацю з Європейським Союзом, підписана 4 роки тому. Усе це мало перспективний вигляд. Однак на шляху України до перетворення на європейську державу за задумом українських інтелектуалів попередніх десятиліть стояли серйозні перешкоди. Більшість із них була в самій Україні.

Як і багато інших країн пострадянського простору, на початку 1990-х Україна пережила велику політичну кризу, спричинену економічним спадом і соціальним розшаруванням та зосереджену на відносинах між президентом і парламентом — інституціях, створених під час політичних потрясінь в останні роки існування Радянського Союзу. Росія розв'язала цей конфлікт у вересні 1993 року, коли президент Єльцин наказав танкам відкрити вогонь по будівлі російського парламенту й російська влада заарештувала віцепрезидента Росії та голову парламенту, звинувативши їх у підбурюванні до перевороту проти президента. Радники Єльцина переписали конституцію, обмеживши роль парламенту й перетворивши його радше на дискусійний клуб, ніж на активного гравця на російській політичній сцені. Україна розв'язала конфлікт, що виник між президентом та парламентом, унаслідок компромісу. Президент Кравчук погодився оголосити дострокові президентські вибори, які він програв, а влітку 1994 року мирно передав владу наступникові, Леоніду Кучмі, прем'єр-міністру й колишньому директору найбільшого в Європі ракетного заводу.

Протягом бурхливих 1990-х років Україні вдалося не тільки здійснити перше передання влади між двома суперниками на пост президента, а й правові основи для життєздатної демократії. 1996 року президент Кучма переписав конституцію

радянської епохи, але зробив це разом із парламентом, який забезпечив собі активну роль в українському політичному процесі. Однією з головних причин успіху України як демократії було її регіональне розмаїття, спадщина як далекої, так і недавньої історії, що втілилася в політичних, економічних та культурних відмінностях, відображених у парламенті та врегульованих завдяки переговорам на політичній арені. Індустріалізований схід став оплотом відродженої Комуністичної партії. Західна Україна, що колись була під владою Австрії та Польщі, посилала до парламенту депутатів, які поповнювали лави національно-демократичного Руху на чолі з колишнім в'язнем ГУЛАГу В'ячеславом Чорноволом. Але той, хто отримував більшість у парламенті, здобував її внаслідок коаліційної угоди й повинен був мати справу з опозицією, яку не так легко було задовольнити або схилити до співпраці. Жодне з політичних угруповань не мало достатньо сили, щоб відтіснити інше. У той час українську демократію інколи називали демократією за необхідністю. Однак це виявилось хорошим знаком. У пострадянському просторі демократії, створені тільки за бажанням реформаторів, не існували дуже довго.

Як це часто буває з колишніми колоніальними адміністраторами, київські еліти мали сильний комплекс меншовартості щодо російських колег і спочатку наслідували моделі, створені в Росії, замість того щоб розбиратися з власними політичними, соціальними та культурними проблемами. Їм потрібен був якийсь час, щоб зрозуміти, що російські моделі не працюють в Україні. Україна була іншою. Ніде це не було так очевидним, як у релігійному житті. Станом на 1992 рік Українська православна церква, на яку припадало 60 % усіх православних громад колишнього Радянського Союзу, розкололася на чотири частини: греко-католиків, які вийшли з підпілля, православних, які залишилися під московською юрисдикцією, прихильників незалежної Української православної церкви Київського патріархату і, нарешті, Українську автокефальну (самоврядну) православну

церкву, яка походила з 1920-х років і теж не визнавала владу Москви. Зусилля президента Кравчука перетворити Київський патріархат на фактично державну церкву, як це зробили в Росії з Московським патріархатом, зазнали невдачі. Так само не вдалося це зробити й президенту Кучмі з українською гілкою православної церкви Московського патріархату.

На порозі XXI століття український простір залишався так само плюралістичним, як і після проголошення незалежності. Він радше став навіть більш різноманітним. Зрештою, усі політичні сили змушені були визнати реальність того, що російські політичні рішення, як правило, не працюють в Україні. Президент Кучма пояснив, чому так відбувається, у книжці, виданій 2004 року, наприкінці другого терміну його президентства, з дуже промовистою назвою: «Україна — не Росія».

Основною перешкодою на шляху демократичного характеру українського політичного процесу був катастрофічний економічний спад, який почався після проголошення незалежності і причини якого часто списували саме на неї, згадуючи не лише часи Брежнєва, а й реформи Горбачова як такий собі втрачений рай. За шість років, у період між 1991 і 1997 роками, українське промислове виробництво скоротилося на 48 %, у той час як валовий внутрішній продукт (ВВП) втратив приголомшливі 60 %. Найбільша втрата (23 % від ВВП попереднього року) сталася 1994 року, у рік президентських виборів та підписання першої угоди про співпрацю з ЄС. Якщо порівнювати ці цифри, то вони набагато більші, ніж економічні втрати США під час Великої депресії, коли промислове виробництво скоротилося на 45 %, а ВВП на 30 %.

1990-ті роки принесли в Україну жахливі випробування. Наприкінці десятиліття більш як половина українців заявляли, що їм ледь вистачає грошей на їжу, тоді як ті, хто жив у відносно комфортних умовах, становили лише 2—3 % населення. Це призвело до підвищення рівня смертності та знижен-

ня народжуваності. Перша обігнала останню вже 1991 року. За десять років по тому, коли уряд незалежної України провів перший Всеукраїнський перепис, у країні мешкало 48,4 мільйона українців, на 3 мільйони менше, ніж під час останнього Всесоюзного перепису, коли їх було 51,4 мільйона.

Україна вкотре стала джерелом еміграції. Багато хто виїздив на кілька місяців або навіть років, щоб заробити гроші, які неможливо було знайти вдома. Переважно люди прямували в Росію з її нафтовими та газовими багатствами або у країни Східної та Центральної Європи і Європейський Союз. Інші залишали країну назавжди. Найбільше таких було серед українських євреїв. Багатьом із них не дозволяли залишати Радянський Союз у 1980-ті роки; вони ставали «відмовниками», яким радянська влада відмовляла у виїзних візах, виганяючи з університетів та не допускаючи на державну службу. Тепер вони могли їхати — і їхали в приголомшливих масштабах. У період з 1989 до 2006 року більш ніж 1,5 мільйона радянських євреїв покинули країни проживання, зокрема чимало євреїв України. Якщо українське населення загалом за період з 1989 до 2001 року зменшилося приблизно на 5 %, то частка євреїв упала на 78 %, скоротившись з 487 300 до 105 500 осіб. Серед тих, хто виїхав, були сім'ї співзасновників «Раурал» (Макс Левчин) та «WhatsApp» (Ян Кум). Виїхати прагнули не лише євреї. Багато емігрантів були українцями, росіянами та представниками інших етнічних груп. Україна також стала перевалочним пунктом для нелегальних іммігрантів з інших частин СНД та інших країн, таких як Афганістан і Пакистан.

Причин стрімкого економічного спаду було чимало. Крах радянської економіки не тільки порушив економічні зв'язки між різними республіками, а й означав кінець закупівель для колишньої радянської армії. Особливо потерпала у зв'язку з цим Україна, яка мала високорозвинений військово-промисловий комплекс. На відміну від Росії, вона не мала нафтогазових доходів, щоб пом'якшити цей удар. Крім того, український

металургійний комплекс — промисловий сектор, який пережив катастрофу й забезпечував більшу частину надходжень до українського бюджету, — був повністю залежний від російського природного газу та мусив платити дедалі більше за цей дорожчий товар. Але, безсумнівно, найбільш важливою причиною економічного спаду була затримка українським урядом вкрай необхідних економічних реформ і даліше субсидування збиткових державних підприємств унаслідок видавання кредитів та друку грошей. Шалена інфляція, що 1992 року сягнула приголомшливих 2500 %, закріпила стрімкий економічний спад.

У перші роки незалежності уряд не бажав відмовлятися від власності, а отже, й контролю над промисловими та сільськогосподарськими підприємствами радянської епохи, що перебували дедалі більше державних субсидій. Коли ж він зрештою вирішив це зробити, то зустрів опозицію в парламенті, здебільшого з боку «червоних директорів», які керували великими підприємствами. 1995 року парламент звільнив від приватизації 6300 державних підприємств. На той час у приватну власність було передано менш ніж третину промислових підприємств. Перший етап приватизації проводився за допомогою ваучерів, виданих для всього населення країни. Від нього виграла здебільшого «червоні директори», які тепер мали активи, але їм бракувало стимулів, щоб здійснити зміни. Однак приватизація без нових підходів і структурних перетворень не могла оживити українську економіку. Станом на 1999 рік, коли майже 85 % усіх підприємств перейшли в приватну власність, вони виробляли менш ніж 65 % усієї промислової продукції. Половина промислових підприємств у країні мала дефіцит. Більшість великих підприємств опинилися в руках управлінців радянської епохи та людей, близьких до уряду. Вони підтримували монополії, стримували конкуренцію й поглиблювали економічну кризу.

Україні потрібні були нові власники та новий клас менеджерів, що оживили б її економіку. Країна отримала і тих, і тих у групі

молодих та амбітних бізнесменів, яких ніщо не пов'язувало з радянською плановою економікою і які проклали шлях нагору з економічного хаосу часів перебудови та мафіозних війн 1990-х років. Відомі в Україні, як і в Росії, під назвою олігархів, вони з'явилися на другому етапі приватизації, який означав продаж державних активів за частку від їхньої реальної вартості. Олігархи зайняли кабінети «червоних директорів» за допомогою нових підходів до економіки, а також хабарів та інколи стрілянини. Оскільки військово-промисловий комплекс перебував у стрімкому спаді, найбагатшим призом 1990-х та початку 2000-х років стала металургійна індустрія. У той час більш ніж половину промислової продукції в країні виробляли в чотирьох східних областях: Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській, які або були багаті на залізну руду та вугілля, або виробляли головний продукт українського експорту — сталь.

До нових «людей сталі» належав і лідер донецької групи Рінат Ахметов, який на початку 1990-х років узяв на себе керівництво компанією «Люкс», відомою українським правоохоронцям злочинними зв'язками. У Дніпропетровській області основні металургійні активи поділили двоє місцевих підприємців: Віктор Пінчук, що одружився з дочкою президента Кучми, та Ігор Коломойський, який створив один із перших великих приватних банків в Україні. Інші підприємці одержали менші частини українського приватизаційного пирога. Проте, крім корумпованого й часто злочинного процесу приватизації, «олігархізація» української економіки також збіглася із закінченням економічного спаду. Україна почала нове тисячоліття зі швидкого економічного зростання, і, на краще чи на гірше, олігархи були важливими фігурами в цій історії успіху.

Більша частина приватизації української промисловості відбувалася під наглядом президента Леоніда Кучми в період з 1994 до 2004 року. Кучма, який і сам був «червоним директором», головував над цим процесом, що в кінцевому підсумку приніс користь олігархам, які забезпечили йому економічну

й політичну підтримку. Кучма виграв другі вибори 1999 року, представляючи себе як єдиного кандидата, здатного перемогти комуністів, які використовували економічний спад і труднощі, щоб узяти реванш, і розділивши національно-демократичний блок: його головний опонент справа, лідер Руху В'ячеслав Чорновіл, загинув за підозрілих обставин в автокатастрофі за кілька місяців до виборів. Під час другого терміну перебування на посаді, який почався 1999 року, Кучма став верховним арбітром у стосунках між новими олігархічними кланами в економіці й політиці. Він також намагався зміцнити особисту владу та маргіналізувати парламент. Однак тут усе пішло не за планом: Україна справді не була Росією.

Падіння президента Кучми почалося восени 2000 року, коли лідер опозиції та голова Соціалістичної партії України Олександр Мороз оприлюднив магнітофонні записи, таємно зроблені в кабінеті Кучми одним із його охоронців. Плівки дали змогу звинуватити Кучму в участі в приватизаційних схемах, хабарництві та придушенні опозиційних ЗМІ. Одним із журналістів, чие ім'я згадували в записах, був Георгій Гонгадзе, 31-річний засновник інтернет-видання «Українська правда». У вересні 2000 року обезголовлений труп Гонгадзе було знайдено в лісі під Києвом. Співучасть Кучми у вбивстві не було доведено в суді, але більшість із тих, хто слухав опубліковані записи, не сумнівалися в тому, що президент сам віддав наказ міністру внутрішніх справ про залякування та викрадення журналіста.

«Кучмагейт», як охрестили касетний скандал в Україні, став поворотним моментом в українській політиці. Він поклав край зростанню авторитарних тенденцій у президентській адміністрації. Скандал знищив репутацію президента, який здобув повагу суспільства під час першого терміну, коли розв'язав суперечки з Росією з приводу Чорноморського флоту, зберіг за Україною Крим та розвернув свою країну в бік Заходу, запустив приватизацію, яку довго відкладали. Опозиція, до якої належали колишні націонал-демократи, соціалісти

й навіть комуністи, почала політичну кампанію під гаслом «Україна без Кучми». Новосформований середній клас, що прийшов на зміну інтелігенції радянських часів, знищений економічною кризою, був ситий по саму зав'язку чиновницькою корупцією, придушенням політичної активності, а також обмеженням свободи слова. Україна хотіла змін.

Нове покоління політиків, яке походило не з-за меж політичного істеблїшменту, як у радянські часи, а зсередини, очолило опозицію президентського режиму. Ті, хто хотів покласти край корупції в уряді, поліпшити відносини із Заходом, заплямовані «кучмагейтом», і запустити програму інтеграції з Європейським Союзом, знайшли лідера в 47-річному Вікторі Ющенку, колишньому прем'єр-міністрі, який не мав жодних зв'язків з політичними та економічними кланами Східної України та походив із сільськогосподарського північного сходу.

Віктор Ющенко поклав початок економічному зростанню країни. Під час короткого перебування на посаді прем'єр-міністра, з грудня 1999 року до травня 2001 року, Ющенко, разом із віцепрем'єркою Юлією Тимошенко, закритим чимало лазівок, завдяки яким олігархи могли уникати сплати податків. Держава знизила податки на середній і малий бізнес, вивівши більшу частину української економіки з тіні та збільшивши державні доходи. Це дало змогу уряду Ющенка розплатитися із заборгованостями із зарплат і пенсій. Під час його перебування на посаді ВВП України припинив падіння та показав стійке зростання — 6 % 2000 року, а також зростання промислового виробництва на 12 %. Ця тенденція буде тривати протягом більшої частини десятиліття. Звільнений з посади в розпал «кучмагейту» Ющенко невдовзі з'явився на чолі партії «Наша Україна», яка отримала майже чверть голосів виборців на парламентських виборах 2002 року.

У той час як прихильники реформ в Україні покладали надії на Віктора Ющенка, колишній губернатор Донецької області

та останній прем'єр-міністр часів Кучми Віктор Янукович став уособленням олігархічного режиму. Також на ньому зупинив свій вибір президент Росії Володимир Путін, що змінив 2000 року Бориса Єльцина та прагнув мати союзника, якщо не васала, у Києві. 2004 року Ющенко і Янукович зустрілися на президентських виборах, що відзначалися найбільш запеклою боротьбою з часів незалежності. На початку вересня 2004 року Ющенко, який був лідером президентських перегонів, несподівано й сильно захворів. З неясним діагнозом та в загрозовому для життя стані помічники доправили його до клініки у Відні, де лікарі дійшли приголомшливих висновків. Кандидат у президенти від «Нашої України» був отруєний, і отрута була особливою — діоксин, який виробляли в кількох країнах, зокрема в Росії, але який був недоступний в Україні. Правильний діагноз врятував Ющенку життя. Зі спотвореним отрутою обличчям та залежністю від важких ліків, що мали допомогти впоратися з пекучим болем, Ющенко повернувся до виборчих перегонів, здобувши ще більшу підтримку виборців.

Наприкінці жовтня 2004 року, коли українці прийшли на виборчі дільниці, щоб проголосувати за одного з 24 кандидатів у президенти, Ющенко отримав перше місце, а Янукович — друге — обидва набрали близько 40 % голосів. Вони вийшли у другий тур, де Ющенко заручився підтримкою більшості виборців, чії кандидати не пройшли в першому. За підсумками другого туру голосування 21 листопада, незалежні екзит-поли показували, що Ющенко явно лідирує з 53 % голосів виборців проти 44 % у Януковича. Але коли контрольована урядом виборча комісія оголосила офіційні результати, більшість українських виборців були здивовані. Згідно з офіційним повідомленням, Янукович переміг з 49,5 % голосів проти 46,9 % голосів у Ющенка. Офіційні результати були сфальсифіковані. Записи телефонних розмов між членами передвиборчого штабу Януковича показали, що вони втрутилися в роботу сервера державної виборчої комісії, щоб сфальсифікувати результати виборів, передані до Києва.

Прихильники Ющенко були обурені. Згідно з оцінками, 200 тисяч киян вийшли на Майдан Незалежності на знак протесту проти фальсифікації виборів. Почалася Помаранчева революція, що отримала цю назву за офіційними кольорами президентської кампанії Ющенко. Протягом наступних днів та тижнів завдяки протестувальникам, що приїздили з регіонів, кількість учасників маніфестацій збільшилася до півмільйона. Коли телевізійні камери передали зображення з Майдану на весь світ, європейські глядачі вперше відкрили для себе Україну як щось більше, ніж далекий регіон на мапі. Ці зображення не залишали сумнівів, що її мешканці хочуть свободи та справедливості. Європа та світ не могли залишитися осторонь. За підтримки виборців європейські політики втрутилися в українську кризу й відіграли важливу роль у її розв'язанні. Ключова роль дісталася польському президенту Олександру Квасневському, який переконав Леоніда Кучму підтримати рішення Верховного Суду про анулювання офіційних результатів виборів як сфальсифікованих.

Двадцять шостого грудня 2004 року українці пішли на дільниці втретє за два місяці, щоб вибрати нового президента. Як і слід було очікувати, Ющенко виграв з результатом 52 % у Януковича, який набрав 44 %. Ці результати були близькі до тих, що показували незалежні екзит-поли під час другого туру виборів. Помаранчева революція здобула свого президента. Але чи міг він виконати обіцянки цієї революції — застосувати суворі заходи до кланового капіталізму, звільнити країну від корупції та наблизити її до Європи? Ющенко вважав, що так. Його шлях до трансформації України лежав через Європейський Союз.

Президент Ющенко зробив пріоритетом зовнішню політику й по секрету казав одному з помічників, що приєднання до ЄС є метою, заради якої варто жити. Українські дипломати робили все можливе, щоб скористатися з позитивного іміджу України, створеного на Заході Помаранчевою революцією, і «вскочити в потяг» розширення ЄС: 2004 року Європейський Союз прийняв до свого складу 10 нових членів, 7 з яких були

колишніми радянськими сателітами й республіками. Але було запізно: потяг уже рушив зі станції. У той час як Європейський парламент у січні 2005 року проголосував за встановлення більш тісних відносин з Україною з перспективою майбутнього членства, Європейська комісія, яка ухвалювала рішення про розширення, була набагато обережнішою. Замість того щоб почати переговори про приєднання до союзу, вона запропонувала Україні план тіснішої співпраці.

Локомотив історії не привів Україну в ЄС разом з її західними сусідами з кількох поважних причин. Деякі з них були поза контролем Києва. Німеччина та інші основні гравці в ЄС були стурбовані економічними й політичними наслідками розширення, яке вже охопило більшу частину Східної Європи. Вони підлили оливи до вогню, поставивши під сумнів статус України як «європейської держави». Але основні причини, з яких Києву не вдалося приєднатися до європейського клубу демократичних країн, стосувалися самої України. Післяпомаранчеві роки були сповнені внутрішніх суперечностей. Серйозні досягнення перемішувалися з неймовірними провалами урядової політики.

Новий уряд припинив переслідування політичних опонентів і забезпечив гарантії свободи слова для громадян та ЗМІ. Економічний стан в Україні був кращим, ніж можна було очікувати. У період між 2000 і 2008 роками, коли її економіка відчула на собі вплив глобального економічного спаду, ВВП країни зріс удвічі, сягнувши 400 мільярдів доларів і перевищивши дані по ВВП за 1990 рік — останній повний рік існування СРСР. Але уряду Ющенка не вдалося зробити Україну більш справедливим місцем, у якому можна жити й вести бізнес. Він зробив вкрай мало для подолання повсюдної корупції. Крім того, зміни до конституції, на які команда Ющенка погодилася в грудні 2004 року, щоб скасувати сфальсифіковані вибори, зробили країну важко керованою. Відповідно до поправок, яких вимагали прихильники Януковича і прийняв

Ющенко, президент втратив право призначати прем'єр-міністра, який тепер обирався парламентом і став самостійним гравцем в українській політиці. Ні президент, ні прем'єр не мали достатньо повноважень, щоб здійснити реформи самотужки, до того ж Ющенкові було складно знаходити спільну мову з Юлією Тимошенко, колишньою революційною соратницею.

На початку 2010 року, коли каденція Ющенка добігала кінця, у країні панувало широке розчарування його правлінням. Його суперництво з Тимошенко перетворило українську політику на нескінченну мильну оперу, дискредитуючи справу реформ та європейської інтеграції. Спроба президента побудувати сильну українську національну самосвідомість унаслідок пропагування пам'яті про Голодомор 1932—1933 років і вшанування вояків Української повстанської армії не змогла принести йому широкої електоральної підтримки. Фактично політика пам'яті розділила українське суспільство. Особливо контроверсійним стало присвоєння Ющенком посмертно звання «Герой України» Степанові Бандері — лідеру українського радикального націоналізму 1930—1940-х років. Справа Бандери викликала бурхливу негативну реакцію не тільки на сході та півдні країни, а й серед української ліберальної інтелігенції в Києві та Львові та відвернула європейських друзів України. Ющенко, як говорили оглядачі того часу, хотів привести Україну до Європи, але мав на увазі Європу початку ХХ, а не ХХІ століття.

Не тільки Україна, а й весь пострадянський регіон фактично застрягли в попередньому столітті, намагаючись упоратися з переходом від імперського суб'єкта до незалежної держави, що країни Центральної Європи здійснили майже сто років тому. Дуже скоро Україна опиниться в кризі, що нагадає багато з проблем не ХХ, а ХІХ століття. Ця криза принесе з собою іноземну інтервенцію, війну, анексію та ідею поділу світу на сфери впливу. Вона також стане випробуванням на рішучість України залишитися незалежною й кине виклик ключовим елементам її національної ідентичності.

ЦІНА СВОБОДИ

Рано-вранці 20 лютого 2014 року Богдан Сольчаник приїхав потягом зі Львова до Києва. Двадцятивосьмирічний історик, соціолог і поет, він викладав в Українському Католицькому університеті у Львові та працював над докторською дисертацією на тему виборчої практики в Україні з консультантом у Варшавському університеті. Сольчаник був не в науковому відрядженні, коли зійшов на бруківку київського вокзалу того холодного лютого дня. У Києві відбувалися не вибори, а революція. Він мріяв про неї ще 2008 року, коли написав вірш «Де моя революція?», у якому висловив розчарування свого покоління в обіцянках, що їх давали під час Помаранчевої революції 2004 року, але так і не виконали.

Тепер в Україну прийшла нова революція, і на вулиці в центрі Києва знову вийшли тисячі людей, вимагаючи реформ, знищення урядової корупції, а також більш тісних зв'язків з Європейським Союзом. Сольчаник відчув, що його місце — серед протестувальників у Києві. Двадцятого лютого стало його четвертою «подорожжю» на революцію, яка виявилася останньою. За кілька годин після прибуття до Києва снайперський постріл убив Сольчаника разом із десятками інших протестувальників. Він став одним із Героїв Небесної Сотні — більш ніж ста протестувальників, убитих у Києві в січні-лютому 2014 року. Ці вбивства завершили 22-річний період здебільшого ненасильницької політики в Україні й перегорнули нову драматичну сторінку в її історії. Тепер демократію, здобуту мирним шляхом в останні дні Радянського Союзу, та незалежність, отриману за допомогою виборчої

скриньки, потрібно було захищати не лише словами та маніфестаціями, а й зі зброєю в руках.

Події, що призвели до масових убивств демонстрантів на Майдані, почалися в лютому 2010 року з перемоги Віктора Януковича на президентських виборах. Новий президент почав термін перебування на посаді, змінивши правила політичної гри. Його ідеалом був сильний авторитарний режим, і він намагався зосередити якомога більше влади у власних руках та в руках членів своєї родини. Янукович переписав конституцію, змусивши парламент скасувати поправки 2004 року й передати більше влади інституту президентства. Потім, улітку 2011 року, він віддав під суд і посадив до в'язниці головного політичного опонента, колишнього прем'єр-міністра Юлію Тимошенко, за підписання газової угоди з Росією, шкідливої для української економіки. Маючи зосереджену у своїх руках владу та замовклу або залякану політичну опозицію, Янукович та його ставленики сфокусували увагу на збагаченні керівного клану. За короткий період Янукович і члени його сім'ї та оточення накопичили величезні статки, перевівши близько 70 мільярдів доларів на іноземні рахунки та поставивши під загрозу економічну та фінансову стабільність держави, яка до осені 2013 року виявилася на межі дефолту.

Оскільки опозиція була роздроблена або корумпована владою, українське суспільство вкотре поклало надії на Європу. За часів президента Віктора Ющенка Україна почала переговори з Європейським Союзом щодо угоди про асоціацію, яка передбачала створення вільної економічної зони й лібералізацію візового режиму для громадян України. Були сподівання, що ця угода збереже та зміцнить демократичні інститути в Україні, захистить права опозиції та принесе в Україну європейські стандарти ведення бізнесу, загнуждавши нестримну корупцію, що ширилася з самої верхівки владної піраміди. Деякі олігархи побоювались дедалі більшої влади президента та його клану і прагнули захистити активи, установивши чіткі політичні та економічні правила, тож підтримали угоду про

асоціацію з ЄС. Також великий бізнес прагнув доступу до європейських ринків і боявся можливості поглинання російськими конкурентами в разі приєднання України до очолюваного Росією Митного союзу.

Усе було готове до церемонії підписання угоди на Вільнюському саміті ЄС, запланованому на 28 листопада 2013 року. Потім, за тиждень до саміту, український уряд раптово змінив курс, запропонувавши відкласти підписання угоди про асоціацію. Янукович приїхав до Вільнюса, але відмовився будь-що підписувати. Якщо європейські лідери були розчаровані, то багато українських громадян були обурені. Уряд порушив обіцянки, які роздавав увесь минулий рік, зруйнувавши надії на краще європейське майбутнє. Такими були почуття чоловіків та жінок, переважно молоді, які розмістили намети на Майдані Незалежності увечері 21 листопада, після того як уряд оголосив про відмову щодо підписання угоди. Розгніваний Янукович хотів якомога швидше покласти край протестам для того, щоб обезголовити нову «помаранчеву революцію». Уночі проти 30 листопада міліцейські спецпризначенці вчинили жорстокий напад на студентів, які зібралися на Майдані. Це було те, чого українське суспільство не готове було терпіти. Наступного дня понад півмільйона киян, серед яких були й батьки та родичі студентів, побитих на Майдані, вийшли в центр Києва, перетворивши Майдан і його околиці на простір свободи від корумпованого уряду та його поліції.

Те, що почалося як вимога приєднатися до Європи, перетворилося на Революцію Гідності, у якій узяли участь різні політичні сили — від лібералів до радикалів та націоналістів. Знову, як і 2004 року, протестувальники відмовилися залишати вулиці. У середині січня 2014 року, після кількох тижнів мирного протесту, розпочалися криваві сутички між міліцією та найнятими урядом бандитами, з одного боку, й протестувальниками — з іншого. 18 лютого насильство сягнуло піка. За три дні загинуло щонайменше 77 людей — 9 співробітників міліції

і 68 протестувальників. Убивства спровокували кардинальні зміни як в Україні, так і в міжнародному співтоваристві. Загроза міжнародних санкцій змусила членів українського парламенту, багато з яких були стурбовані тим, що санкції вплинуть і на них, звільнитися від страху перед репресіями з боку президента і ухвалити резолюцію, яка забороняла застосування сили з боку уряду. Уночі проти 21 лютого, після того як парламент виступив проти нього, а спецпідрозділи покинули столицю, президент Янукович утік з революційного Києва. Майдан ховав загиблих та святкував перемогу. Тиран пішов — революція перемогла. Український парламент проголосував за відсторонення Януковича, призначення виконувача обов'язків президента та призначення тимчасового уряду на чолі з лідерами опозиції.

Протести в Києві здивували політичних спостерігачів, оскільки продемонстрували незвичайний випадок мобілізації мас, натхнених питаннями зовнішньої політики. Протестувальники хотіли більш тісних зв'язків з Європою й виступали проти приєднання України до керованого Росією Митного союзу.

Прагнення Росії до панування в Україні стали важливим чинником в акціях протесту на Майдані. Президент Росії Володимир Путін, який керував російським урядом з 2000 року, спочатку як президент, потім як прем'єр-міністр, відтак знову як президент, офіційно заявляв, що розпад СРСР був найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття. Перш ніж повернутися в президентське крісло 2012 року, Путін проголосив реінтеграцію пострадянського простору одним з основних завдань. Як і 1991 року, цей простір був би неповним без України. Путін хотів, щоб Янукович, якого він підтримував на президентських виборах 2004 та 2010 років, приєднався до очолюваного Росією Митного союзу, що був основою для майбутнього, більш всеосяжного економічного та політичного об'єднання пострадянських держав. Янукович пішов на поступки Росії, продовживши термін оренди військово-морської

бази в Севастополі на 25 років, але був не готовий приєднатися до будь-якого союзу під керівництвом Росії. Замість цього він здійснив невдалу спробу створити противагу російському впливу й амбіціям, що дедалі зростали, та повільно рухався до асоціації з Європейським Союзом і готувався до підписання угоди.

Росія зреагувала влітку 2013 року, почавши торговельну війну з Україною й заклавши ринки для деяких українських товарів. Москва використовувала політику батога та пряника, щоб зупинити дрейф України на захід. Серед пряників була обіцянка надати кредит у розмірі 15 мільярдів доларів США, щоб урятувати український уряд, охоплений корупцією та безгрошів'ям, від неминучого дефолту. Перший транш цих грошей надійшов після того, як Янукович відмовився підписати угоду про асоціацію з ЄС. Але протести на Майдані змінили плани Кремля. Згідно з розслідуванням, проведеним пізніше Службою безпеки України, снайпери, які відкрили вогонь на Майдані та вбили десятки людей по обидва боки барикад, що в кінцевому підсумку призвело до повалення президента Януковича, приїхали з Росії. На початку лютого 2014 року в адміністрацію президента Росії була подана пропозиція скористатися внутрішньою українською кризою, щоб анексувати Крим, а потім дестабілізувати та, зрештою, приєднати до Росії південні та східні регіони України. Судячи з подальших подій, ця пропозиція не пропала безвісти. За словами президента Путіна, він особисто прийняв рішення «повернути» Крим до Росії на зустрічі з політичними радниками та військовиками вночі проти 22 лютого 2014 року.

За п'ять днів після цього, уночі проти 27 лютого, група озброєних людей в уніформі без розпізнавальних знаків узяла під свій контроль будівлю кримського парламенту. Під їхнім захистом російські спецслужби зрежисували призначення лідера проросійської партії, яка отримала лише 4 % голосів на попередніх парламентських виборах, на посаду нового прем'єр-міністра Криму. Потім російські війська разом із найманцями

та козачими формуваннями, привезеними з Російської Федерації щонайменше за тиждень до початку операції, спираючись на «самооборону», набрану з місцевих, заблокували українські військові підрозділи на їхніх базах. Поки український уряд щосили намагався взяти під контроль міліцію та сили безпеки, раніше лояльні до Януковича, Кремль прискорив підготовку до цілковитого захоплення півострова, поспіхом організувавши референдум про його долю. Новий уряд Криму припинив трансляцію українських телеканалів та постачання українських газет передплатникам і розв'язав пропаганду за відокремлення півострова від України. Супротивників референдуму, багато з яких належали до кримськотатарської меншини, залякували або викрадали.

У середині березня 2014 року мешканців Криму закликали прийти на виборчі дільниці та проголосувати за возз'єднання з Росією. Результати схваленого Москвою референдуму нагадували результати виборів брежнєвської епохи, коли за офіційними даними явка становила 99 % виборців і стільки ж голосувало за урядових кандидатів. Тепер було оголошено, що об'єднання Криму з Росією підтримали 97 % виборців. У Севастополі місцева влада повідомила, що за Росію проголосували 123 % зареєстрованих виборців. Нова влада Криму оголосила, що загальна явка становила 83 %, але за даними Ради з питань прав людини при адміністрації російського президента, у референдумі взяли участь менш ніж 40 % виборців. 18 березня, за два дні після референдуму, Володимир Путін закликав російських законодавців проголосувати за анексію Криму як акт історичної справедливості й повернення частини збитку, завданого Росії розпадом СРСР.

Український уряд у Києві не визнав референдуму, але мало що міг вдіяти. Він наказав військам вийти з півострова, не бажаючи ризикувати війною в країні, досі розколотій політичними потрясіннями Революції Гідності. Українська армія, що потерпала від недофінансування протягом десятиліть і не мала

бойового досвіду, поступалася добре навченим та оснащеним військам Російської Федерації, які тривалий час воювали в Чечні та здійснювали російське вторгнення до Грузії 2008 року. Також Київ був зайнятий тим, що намагався зупинити спроби Москви з дестабілізації інших частин країни. Кремль вимагав «федералізації» України із забезпеченням кожному регіону права вето на підписання міжнародних угод. Росія не просто хотіла Крим — вона намагалася зупинити рух України до Європи, маніпулюючи місцевими елітами та населенням на сході та півдні країни.

У разі відмови України від «федералізації» за російським сценарієм був інший варіант: поділити країну, перетворивши Південну та Східну Україну на нову буферну державу. Контрольоване Росією державне утворення під назвою «Новоросія» мало включати Харківську, Луганську, Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, Херсонську та Одеську області, що забезпечило б Росії сухопутний доступ до анексованого Криму та контрольованого нею Придністров'я. Це здавалося неправдоподібним, оскільки у квітні 2014 року лише 15 % населення проєктованої «Новоросії» підтримувало об'єднання з Росією, тоді як 70 % були проти. Але південний схід був неоднорідним. Проросійські настрої були досить високими на промисловому Донбасі на сході України, де об'єднання з Росією підтримували 30 % опитаних, і низькими в Дніпропетровській області, де частка прихильників Росії не сягала й 7 % населення.

Російські спецслужби розпочали дестабілізацію України на Донбасі навесні 2014 року. Донбас виділявся як один із найбільш економічно й соціально проблемних регіонів України. Бувши частиною «іржавого поясу», або регіону з застарілою металургійною базою спочатку Радянського Союзу, а потім України, він отримував величезні субсидії з центру для підтримки вугільної промисловості, що помалу згасала. Донецьк, головний центр регіону, був єдиним українським містом, де етнічні росіяни переважали етнічних українців — 48 % населення проти 46 %. Багато громадян Донбасу були прив'язані до

радянської ідеології та символів, зокрема пам'ятників Леніну (переважно знесених у центрі України під час Революції Гідності), які символізували радянську ідентичність регіону. Уряд президента Януковича прийшов до влади й утримував її завдяки мобілізації східноукраїнського електорату, підкреслюючи його мовну, культурну та історичну відмінність від центру й особливо від заходу України. Він заявляв, що російська мова, яка домінує на Донбасі, перебуває під загрозою з боку Києва, як і історична пам'ять про Велику Вітчизняну війну, що опинилася нібито в небезпеці через прихильників УПА в Західній Україні. Хоча лінгвістичний поділ та відмінна історична пам'ять справді вбили клин між сходом і заходом, українські політики перебільшували ці відмінності, надаючи їм набагато більшого значення, щоб створити образ внутрішнього ворога й виграти вибори. Такий політичний авантюризм створив благодатний ґрунт для російського втручання в Україну.

Воєнізовані підрозділи, часто навчені та фінансовані російським урядом і близькі до кремлівських олігархів, з'явилися на Донбасі у квітні 2014 року. До травня вони взяли під контроль більшість міських центрів регіону. Відсторонений від влади президент Янукович використав політичні зв'язки й великі фінансові ресурси, щоб допомогти дестабілізувати рідний регіон. Банди, оплачені вигнанням президентом, напали на прихильників нового київського уряду, а корумповані правоохоронці допомагали їм, надаючи імена та адреси майбутніх жертв. Місцеві еліти на чолі з Рінатом Ахметовим, діловим партнером поваленого Януковича й найбагатшим олігархом України, підігравали дестабілізації, сподіваючись захистити себе від політичних змін, що йшли з Києва. Дехто хотів перетворити Донбас на аналог удільного князівства під прапором самопроголошених Донецької та Луганської «народних республік». Вони прорахувалися й до кінця травня втратили контроль над регіоном, що перейшов до рук російських націоналістів та місцевих активістів, які влаштували антиолігархічну революцію. Як і в Києві, люди

в Донецьку були пересичені корупцією, але багато хто в Донбасі орієнтувався на Росію, а не Європу і сподівався не на вільний від корупції ринок, а на державну економіку та соціальні гарантії радянського зразка. Якщо протестувальники на Майдані бачили свою країну частиною європейської цивілізації, проросійські заколотники уявляли себе частиною ширшого «російського світу», а свою війну розглядали як захист православних цінностей від морально збанкрутілого Європейського Заходу.

Втрата Криму та заворушення на Донбасі, а також російські зусилля з дестабілізації ситуації в Харкові та Одесі призвели до нової мобілізації українського суспільства. Десятки тисяч українців, багато з яких були учасниками протестів на Майдані, приєдналися до армійських підрозділів, а також нових добровольчих формувань і пішли боротися з керованим Росією заколотом на сході. Оскільки уряд міг забезпечити солдатів лише зброєю, по всій Україні виникли волонтерські організації, що збирали пожертви, закупували різні предмети постачання й доправляли їх на фронт. Українське суспільство взяло на себе завдання, яке не в змозі була виконати Українська держава. У період з січня до березня 2014 року, за даними Київського міжнародного інституту соціології, частка тих, хто підтримував незалежність України, зростає з 84 до 90 % дорослого населення. Частка тих, хто хотів приєднання України до Росії, впала з 10 % у січні 2014 року до 5 % у вересні. Навіть на Донбасі більшість опитаних вважали свій регіон частиною Української держави. Відсоток «сепаратистів» на Донбасі, які прагнули незалежності регіону або союзу з Росією, між квітнем та вереснем 2014 року зріс з менш ніж 30 % до більш ніж 40 %, але так і не досяг більшості, давши проєвропейськи налаштованим українцям надію на збереження цих територій, але водночас і вказавши на майбутні проблеми у формуванні спільної національної ідентичності.

На президентських виборах у травні 2014 року, продемонструвавши політичну єдність, українці віддали перемогу

в першому турі одному з найвідоміших бізнесменів України та активному учаснику протестів на Майдані, 49-річному Петру Порошенку. Саме проти нього та його підприємств Росія розв'язала війну влітку 2013 року. Після завершення кризи легітимності, породженої усуненням Януковича, Україна була готова нарешті зустріти як відкриту, так і приховану агресію. На початку липня українська армія досягла першого серйозного успіху, звільнивши місто Слов'янськ, яке було штаб-квартирою відомого російського командира Ігоря Гірка (Стрелкова). У відчайдушній спробі зупинити український наступ Росія почала постачати заколотникам нове озброєння, зокрема й протиповітряні ракети. На думку українських та американських офіційних осіб, 17 липня 2014 року одна з таких ракет збила «Boeing 777» Малайзійських авіаліній з 298 пасажирами на борту. Жертви були громадянами Нідерландів, Малайзії, Австралії, Індонезії, Британії та низки інших країн, що надало українському конфлікту справді глобального характеру.

Трагедія малайзійського авіалайнера мобілізувала західних лідерів на підтримку України й підштовхнула їх до рішення запровадити міжнародні економічні санкції щодо російських чиновників і підприємств, які безпосередньо відповідали за агресію. Виявилось, що це занадто мало й занадто пізно. У середині серпня, коли підтримувані Росією сепаратистські «народні республіки» опинилися на межі поразки, Москва кинула в бій регулярні війська.

Понад тисячу українських військовослужбовців і бійців добровольчих батальйонів були оточені в місті Іловайськ російськими військами. Коли українські вояки досягли домовленості з росіянами про вихід із міста й почали відступати, російські офіцери висунули нові вимоги та відкрили вогонь, завдавши українській стороні масових втрат. На початку вересня 2014 року, коли український наступ на Донбасі захлинувся й росіяни перейшли в наступ, новообраний президент України Петро Порошенко зустрівся з російським колегою Володимиром

Путіним у Мінську, щоб обговорити припинення конфлікту. У перемовинах брали участь також канцлер Німеччини Ангела Меркель та президент Франції Франсуа Олланд. П'ятого вересня сторони конфлікту підписали Мінський протокол — складну угоду, наслідком якої стало лише припинення вогню.

У січні 2015 року між обома сторонами знову палала війна. Росіяни спробували повторити минулорічний успіх й оточити українські війська в Дебальцевому — ключовому залізничному вузлі. Цього разу українці були підготовлені до сутички. Бої тривали і в лютому, тож Німеччина та Франція знову втрутилися. Чотирнадцятого лютого лідери Німеччини, Росії, Франції та України уклали новий протокол, що став відомий як Мінськ-2. Хоч однією з головних умов цього протоколу було припинення вогню, бої точилися й після його підписання. Дебальцевська битва тривала аж до 20 лютого, коли українські війська відійшли з міста. Інші умови протоколу виявилися не менш складними до втілення. Вони передбачали зобов'язання української сторони провести вибори в окупованому регіоні й зобов'язання росіян передати українським військам контроль над українсько-російським кордоном. Питання про те, хто має виконати зобов'язання першим, ще не один рік залишатиметься каменем спотикання.

Кремль зберіг самопроголошені республіки від краху, але не зміг реалізувати первісний план створення «Новоросії» — контрольованого Росією державного утворення, яке простягалося б від Донецька на сході до Одеси на заході й забезпечило б Росії сухопутний коридор до Криму. Росії також не вдалося втримати Україну від посилення політичних та економічних зв'язків із Заходом. В умовах, коли Україна відмовилася змиритися з втратою територій або відступити від своєї мети політичної та економічної інтеграції з Заходом, Росія не дозволила Україні вийти зі своєї сфери впливу, а Захід, стурбований загрозою міжнародному порядку, залишився розколотим щодо методів розв'язання кризи, війна на сході України перетворилася на тривалий конфлікт, якому не видно було кінця.

Станом на кінець весни 2016 року, за даними ООН, війна на Донбасі забрала близько 9 тисяч життів, більш ніж 20 тисяч осіб були поранені та більш ніж півтора мільйона були змушені залишити власні домівки. Від 3 до 4 мільйонів людей опинилися в пастці на «нічій землі», коли невизнані республіки Донбасу почали падіння в політичну, економічну та соціальну прірву замороженого конфлікту. Хіба це не надто висока ціна за перспективу європейської інтеграції? Можливо. Але на кону для України й більшості її населення в умовах війни опинилися цінності, які українці пов'язують з Європейським Союзом — демократія, права людини та зверхність закону, а не лише потенційне членство в союзі як такому. Крім того, на кону — незалежність країни та право її громадян робити власний вибір щодо внутрішньої та зовнішньої політики. Протягом багатьох століть такі цінності та ідеї надихали людей в усьому світі боротися за свободу для себе та своїх держав.

НОВИЙ СВІТАНОК

Слова українського гімну «Ще не вмерла України» виявилися пророчими й набули радше оптимістичних, ніж песимістичних обертонів під час військового конфлікту з Росією та її маріонетками. Героїчна оборона Донецького аеропорту від проросійських сил із травня 2014-го до січня 2015 року дала нації нову міфологію — захисників, яких назвали «кіборгами», — і новий мандат на життя.

Спроможність вистояти в конфлікті з Російською Федерацією та зберегти незалежність вивела Україну на нову траєкторію. Завдяки стабілізації фронту на Донбасі президент Порошенко та два його уряди на чолі з Арсенієм Яценюком та Володимиром Гройсманом змогли запропонувати амбітну програму, визначену очікуваннями й вимогами тих, хто взяв участь у протестах на Майдані. Країна хотіла, щоб нова влада поклала край зростанню авторитарних тенденцій нагорі державної піраміди, прискорила інтеграцію України із західними політичними та економічними структурами, підписавши угоди про асоціацію з Європейським Союзом, і, що не менш важливо, викорінила корупцію, яка пустила метастази далеко за межі української центральної влади.

Угоду про асоціацію з ЄС, раптова відмова від якої розпалала протести восени 2013 року, підписали українські урядовці в березні 2014-го невдовзі після Євромайдану і російської анексії Криму. ЄС погодився надати Україні фінансову та логістичну підтримку, але набагато важливішим наслідком угоди стало створення зони вільної торгівлі, що допомогла переорієнтувати Україну на Захід не лише політично, а й економічно.

З 2013 до 2018 року український експорт до Росії зменшився з 26 до 12 відсотків обсягу торгівлі, тоді як експорт до Європейського Союзу зріс із 28 до понад 40 відсотків. 2017 року стали реальністю безвізові подорожі до ЄС — подія, що мала важливе символічне значення у світлі проєвропейських прагнень протестів 2013 року. Протягом наступних трьох років українці здійснили 49 мільйонів поїздок до ЄС.

Повстання проти авторитаризму разом із нерозв'язаною проблемою регіоналізму та спорадичного сепаратизму, підкресленого війною, сприяло дуже потрібній децентралізації й реформі місцевого самоврядування. На середину 2019 року понад 28 відсотків населення було охоплено новою системою місцевого самоврядування, що перерозподілила прерогативи в ухваленні рішень та фінансові повноваження з центру на муніципальний і місцевий рівень. Ці нові повноваження та обов'язки були передані новосформованим спільнотам, які українською назвали «громадами». Громади створювали на добровільних засадах, набагато зменшивши залежність місцевої влади від центру. Відтепер саме громади вирішуватимуть, як витратити тяжко зароблені місцеві податки. Таку схему вважали нормою в Європейському Союзі й тепер вона стала нормою в Україні.

Тоді як переорієнтація на ЄС піднесла моральний стан українців, опір російській військовій агресії та гібридній війні підвищив розуміння важливості національної культури як джерела єдності. 2017 року Міністерство закордонних справ ініціювало створення Українського інституту — державної установи, яка мала просувати українську культуру та імідж України за кордоном. Створення Українського культурного фонду та Українського інституту книги поклало початок скромній державній інвестиції — першій протягом десятиліть — у промоцію української культури й видавничої галузі. Унаслідок цих та інших заходів відродилася українська кіноіндустрія, а полиці українських книгарень, де раніше домінували російські видання, заповнили книжки місцевих видавництв.

Знесення пам'ятників Володимиру Леніну, відоме в народі як «ленінопад», що почалося під час майданівських протестів наприкінці 2013 року й тривало впродовж 2014-го, позначило символічний розрив із комуністичним минулим. Державні інституції, як-от Інститут національної пам'яті, що його очолював активіст Майдану Володимир В'ятрович, ініціювали ухвалення парламентом так званих «декомунізаційних» законів, які зобов'язували прибрати пам'ятники Леніну та іншим комуністичним лідерам по всій країні. Унаслідок цього було демонтовано приблизно 1300 з 5500 пам'ятників Леніну, що були в Україні до 1990 року. Вулиці, села, міста та цілі регіони позбавили назв комуністичної епохи, а місцеві громади отримали право вибрати нові. Місто Дніпропетровськ, назване на честь українського комуністичного лідера Григорія Петровського, стало Дніпром, а місто Кіровоград, назване на честь Сергія Кірова, радянського лідера, що не мав жодного зв'язку з Україною, перейменували на честь Марка Кропивницького, драматурга та актора XIX століття, уродженця цього регіону. Мапа України змінилася буквально за одну ніч.

Історичні зміни відбулися й на українській релігійній арені. Президент Порошенко відіграв ключову роль в об'єднанні двох незалежних українських православних церков у грудні 2018 року та сприяв визнанню нової церкви Константинопольським патріархом. Це зробили всупереч протестам Московського патріархату, що контролював більшість українських православних парафій і забороняв їм приєднуватися до нової церкви. Уперше з XVII століття провідні східні патріархи визнали православну церкву поза юрисдикцією Москви. Це було кульмінацією тривалого процесу, що почався з формування першої автокефальної (незалежної) української православної церкви ще 1921 року й відновленням незалежних гілок цієї церкви напередодні та після розпаду Радянського Союзу.

Не всі ці зміни були сприйняті без суперечок. Декомунізаційні закони критикували і в Україні, і за її межами за спроби

поставити в законодавчі межі історію та пропагувати націоналістичний наратив. Роль влади у створенні нової церкви піддавали сумніву, виникло також занепокоєння щодо майбутнього російської мови та культури в Україні. Ця критика лунала не лише з боку прихильників старого режиму та його політики, а й від українських ліберальних кіл, що підтримували протести на Майдані й тепер були стурбовані потенційним зростанням націоналізму в країні. Хоч війна та новий політичний курс посилили українську національну ідентичність та поліпшили становище української мови та культури, суспільство стало на заваді зростанню націоналізму. Націоналістичні партії не змогли подолати п'ятивідсотковий бар'єр на українських парламентських виборах 2014 та 2019 років і не отримали представництва в парламенті, що було разючою відмінністю порівняно із сусідами України на сході та заході. Панівною ідеологією в розірваній війною Україні залишався патріотизм або громадянський націоналізм.

Війна на Донбасі показала елітам країни, що існування України як незалежної держави залежить не так від міжнародних угод на кшталт Будапештського меморандуму, як від здатності її збройних сил протистояти дальшій агресії.

Україна потребувала вишколеної та боєздатної армії, що передбачало перехід від мобілізації до контрактної служби. Ще одним невідкладним завданням була демобілізація або інтеграція добровольчих батальйонів, які врятували ситуацію 2014 року, у регулярну армію або структури Міністерства внутрішніх справ. Обидва завдання були виконані до 2016 року. Того ж року скасували мобілізацію, оскільки офіцери та солдати підписали 63 500 контрактів на службу в українських Збройних Силах. Чисельність армії зросла зі 140 до 250 тисяч осіб. Добровольчі батальйони були перетворені на дисципліновані бойові підрозділи, попри опір деяких командирів та їхніх покровителів із бізнесу та політики.

Незважаючи на дворазове збільшення витрат на оборону, Україні не вдалося б здійснити таку трансформацію самотужки. Військову реформу підтримали Сполучені Штати та деякі країни-члени НАТО; протягом перших чотирьох років конфлікту США виділили 1,6 мільярда доларів на військову допомогу Україні. Американські та канадські офіцери допомагали у вишколі українських партнерів, проводили військові навчання на суходолі та морі. Метою було допомогти українським збройним силам захистити свою країну, а не звільнити окуповані території чи почати наступальні дії проти іноземних держав. Цю мету підкреслювала категорія озброєння, що його після тривалих суперечок США поставили Україні. Це були «Джавеліни» — переносні протитанкові ракетні комплекси. Такої зброї українцям бракувало у 2014—2015 роках.

Міжнародна підтримка та відбудова Збройних Сил України, часто з чистого аркуша, була б неможлива без відродженої економіки. Російська анексія Криму та втрата великих міст у Донецькому басейні, що відійшли до маріонеткових Донецької та Луганської «народних республік», стали серйозними ударами по Українській державі, суспільству та економіці. Анексія Криму означала втрату трьох відсотків території та п'яти відсотків населення. Втрати на Донбасі дорівнювали ще семи відсоткам території і значній (але складній для підрахунку) втраті населення. Кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні сягнула 1,7 мільйона осіб. Війна та втрата територій, людей і промислових підприємств мали руйнівний вплив на економіку решти країни.

2014 року ВВП України скоротився на 6,6 відсотка. 2015 року було втрачено майже 10 відсотків. Майже два мільйони українців не змогли знайти добре оплачуваної роботи вдома й виїхали на заробітки за кордон, переважно у країни ЄС. До того ж функціонування решти економіки України залежало від Росії, яка щойно відібрала частину її території. На російський ринок припадало 26 відсотків українського експорту. Імпорт

із Росії сягав 29 відсотків. Левову частку цього імпорту становило постачання природного газу, за допомогою якого Україна задовольняла понад половину потреб у споживанні.

Політичні, соціальні та економічні потрясіння, спричинені війною, означали, що Україна має знайти спосіб реформувати та реструктурувати хронічно хвору економіку, зокрема її фінансовий сектор, відомий відкритістю до корупції та зловживань. За підтримки мобілізованого громадянського суспільства українському керівництву вдалося переконати очільників Європейського Союзу та інших розвинених економік надати Україні велику фінансову допомогу. Протягом перших кількох років кризи лише ЄС зміг залучити для підтримки української економіки до 14 мільярдів євро. США виділили 2,2 мільярда доларів, Канада зробила внесок у 785 мільйонів, а Японія запропонувала позику в розмірі 1,5 мільярда. Західні донори та українське громадянське суспільство прагнули реформ, що виходили за межі економічної сфери й стосувалися б корупції, яка шкодила українській економіці. Уряд, залежний від західних грантів та суспільної підтримки, відреагував на ці прагнення.

Першим завданням стало очищення української банківської системи, де, як зауважив один оглядач, банки часто слугували банкоматами для їхніх власників. Гроші, які розміщували вкладники та інвестори, спрямовували в компанії власників банків і ті потім виходили з бізнесу, змушуючи державу компенсувати збитки вкладників. Фінансова система не працювала, а бюджетні дефіцити стали поширеним явищем. Реформа, яку обстоювали голова Національного банку України Валерія Гонтарева та її команда, поклала край «банкоматно-пральному» етапу в історії української банківської сфери. Від власників вимагали показати походження капіталу й капіталізувати банки. Багато з них відмовилися повертати гроші, змусивши уряд закрити такі фінансові установи. Зі 185 банків реформу пережили лише 85.

2016 року уряд націоналізував найбільший банк України — «Приватбанк», одним зі співвласників якого був Ігор

Коломойський — олігарх, що відіграв ключову роль у зупиненні російської агресії 2014 року в східних і південних регіонах України. Збитки «Приватбанку» дорівнювали 5,5 мільярда доларів. Перебуваючи в добровільному вигнанні у Швейцарії, Коломойський боровся з владою всіма засобами — використовуючи свою медіаімперію, політичний вплив і навіть парамілітарні підрозділи, яким фінансово допомагав на першому етапі війни, — але програв. Україні потрібна реструктуризація фінансового сектору та рефінансування банків коштували країні 12 відсотків ВВП, однак мети таки досягли. Без цього кроку відновлення макроекономічної стабільності України й дальший розвиток її економіки були б неможливі.

Наступною стала реформа української енергетики — головного джерела олігархічних статків у 1990-х роках і, мабуть, найкорумпованішого сектору української економіки до 2014 року. Диференційовані тарифи на природний газ (половину з якого експортували з Росії) для комерційних підприємств і домогосподарств створювали безмежні можливості для корупції. За деякими оцінками, з державної компанії «Нафтогаз» щорічно виводили до 3 мільярдів доларів. 2014 року дефіцит компанії становив 5,5 відсотка українського ВВП. Цей сектор реформували, припинивши пряму закупівлю газу з Росії й перейшовши до реверсного постачання того самого газу зі східноєвропейських країн. Підвищення споживчих цін на газ (у середньому домогосподарства сплачували не більш ніж 12 відсотків фактичної вартості) було болюче для влади та населення, але його таки вдалося досягнути 2018 року, в останній повний рік перебування Порошенка на посаді президента.

Реформи, поєднані з економічними проблемами, спричиненими війною, істотно змінили структуру власності в українській економіці. Вплив олігархів, вимірюваний їхнім багатством, помітно зменшився. З 2013 до 2018 року статки 100 найбагатших українців зменшилися з 52 до 20 відсотків ВВП, а статки 10 найбагатших українців — з 29 до 10 відсотків.

Структура української економіки, частково відповідальна за перерозподіл багатства, теж змінилася. Частка гірничої промисловості, яку вважали елементом рентоорієнтованої економіки й асоціювали зі старими олігархічними кланами, зменшилася, тоді як частка технологій та телекомунікацій, належних до прибуткоорієнтованого сегменту й не пов'язуваних із традиційними олігархічними групами, істотно зростає.

Кілька реформ були спрямовані безпосередньо на подолання корупції. Запровадження обов'язкового електронного декларування доходів держслужбовців, створення спеціальних антикорупційних розслідувальних органів, а також запуск (після тривалих затримок) антикорупційного суду стали безпосередніми наслідками спільних зусиль українського громадянського суспільства та західних донорів. Одна з найефективніших антикорупційних реформ, ProZorro, привела до створення найпрозорішої системи державних закупівель у світі, набагато зменшивши корупційні можливості в цій сфері. Однак із часом антикорупційні реформи, здобуті в перші роки президентства Порошенка, постали перед численними проблемами. Судова система залишилася здебільшого незмінною: реформи блокували на верхівці державної піраміди.

Навесні 2019 року, коли громадяни голосували на наступних президентських виборах, найголовнішим питанням політичного порядку денного було, чи здатна країна далі рухатися в бік Європейського Союзу та проводити внутрішні реформи, одночасно успішно захищаючись від Росії.

Чинний президент Петро Порошенко, за каденції якого країна стабілізувалася після фактичного колапсу 2014 року й були ініційовані дальші реформи, опинився в складному становищі. Війна на Донбасі викачувала державні ресурси й забирала життя українських військових і цивільного населення.

Хоч фінансові та економічні реформи допомогли стабілізувати країну, вони виявилися надто болісними для пересічних громадян, приголомшених величезним зростанням тарифів на газ, електроенергію та інші комунальні послуги. Майже чверть населення України перебувала на межі бідності або за нею, 5,5 мільйона українських громадян претендували на отримання державних субсидій. Президент Порошенко, чие оточення загрузло в корупційних скандалах, не зміг переконати виборців у тому, що реформи його адміністрації усунули корупцію в ключових секторах економіки.

У травні 2019 року Україна зустріла нового президента, 41-річного Володимира Зеленського, коміка та бізнесмена з дипломом правника. Зеленський обіцяв населенню, виснаженому тривалою війною та економічними труднощами, покласти край війні, бідності та корупції. Як і виборці в низці країн, охоплених хвилею популізму, українці вирішили продемонструвати протест і віддали перевагу політичному аутсайдеру. Здобувши перемогу на президентських виборах, Володимир Зеленський увійшов в історію ще й по-іншому. У 41 рік він став наймолодшим президентом України і першим президентом цієї країни єврейського походження. Улітку 2019 року Україна на короткий час отримала євреїв на посадах президента та прем'єр-міністра — зламний момент для країни з тривалою й часто трагічною історією єврейсько-українських відносин.

Що ж до виборчої політики, то тут президентські вибори 2019 року продемонстрували радше наступність, ніж зміну, показавши, що війна перетворила Україну на більш однорідну країну. Якщо на довоєнних виборах кандидати неодноразово ділили країну майже порівну між сходом і заходом, то нові вибори виявили геть іншу географію. І Порошенко 2014 року, і Зеленський 2019-го охопили більшість країни. Цього разу виборці підтримали Зеленського — майже так само масово, як Порошенка 2014 року. Ця тенденція продовжилася в липні 2019-го, коли на нових парламентських виборах президентська

партія «Слуга народу», новоутворена політична організація, названа на честь сатиричного телесеріалу, де Зеленський зіграв президента України, здобула більшість місць у Верховній Раді.

Попри зміну політичної варті в Києві, основні виклики, що стояли перед українським суспільством, залишилися ті самі: безпека, інституційна реформа й далі домінування олігархів в українській економіці та політиці. У перші місяці президентства Володимир Зеленський уклав союз з українськими «молодотурками», групою молодих та амбітних реформаторів, які звернулися до нього через невдоволення темпом реформ його попередника. Вони сформували ядро уряду, який поставив завдання — продовжити економічну реформу й боротьбу з корупцією. Найшвидшим способом виконати ці завдання здавалася приватизація активів, які перебували в державній власності. Перелік державних підприємств, виставлених на продаж, значно розширили, а до парламенту відправили законопроект про скасування мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення, що діяв з 2001 року; 2020 року цей закон був ухвалений.

«Молодотурки» були звільнені з посад менш ніж за пів року, у березні 2020-го, коли новий економічний спад призвів до падіння промислового виробництва країни на 7 відсотків. Антикорупційні реформи на митниці мали зворотний ефект: державні доходи істотно знизилися, а відданість нового президента антикорупційним реформам була поставлена під сумнів. Безпосереднім викликом антикорупційній програмі став вплив Ігоря Коломойського, колишнього власника націоналізованого «Приватбанку», який відразу ж після перемоги Зеленського повернувся в Україну й зажадав повернути банк. Західні уряди та інституції, що підтримували українську банківську реформу, били на сполох. Умовою дальшої співпраці МВФ з Україною стало ухвалення закону, що не давав би змоги повертати банки власникам, які зробили їх неплатоспроможними.

У травні 2020 року парламент ухвалив закон, який забороняв подавати судові позови через постанови Нацбанку про визнання корумпованих банків неплатоспроможними. Цей закон сприйняли як перемогу антикорупційних сил в Україні, однак він висвітлив головну проблему в боротьбі влади з корупцією: влада не могла покладатися на українські суди. У жовтні 2020 року Конституційний Суд України скасував кримінальну відповідальність українських чиновників за недостовірне декларування активів, завдавши серйозного удару антикорупційним зусиллям попередніх років і спричинивши конституційну кризу. Ця криза продемонструвала потребу в реформі судової системи — головний виклик, що постав перед Україною на початку нового десятиліття. Від його успішного подолання залежить доля руху України до успішного правового суспільства.

Незавершена війна на Донбасі, що до 2020 року забрала понад 14 тисяч життів по обидва боки лінії зіткнення, залишилася найнагальнішою зовнішньополітичною проблемою України, за якою шла реінтеграція Донбасу та повернення Кримського півострова.

Незалежно від бажань Києва саме Росія тримала в руках ключі до завершення конфлікту й далі тиснула на Україну, щоб завершити війну на власних умовах. Ці умови, що передбачали повернення Україні економічно спустошеного Донбасу зі збереженням фактичного контролю Росії над політичним життям регіону, загрожували дестабілізувати Україну й сповільнити або повністю зірвати план її реформ та рух до Європейського Союзу. Саме це й було первісними завданнями російської агресії. Їх не вдалося досягти, і війна не зупинила перетворення України на демократичну країну з ефективною ринковою економікою. Щоб рухатися шляхом реформ та євроінтеграції, Україні треба було не лише мобі-

лізувати власні ресурси, а й забезпечити дальшу підтримку з боку міжнародної спільноти.

Головним партнером України у забезпеченні політичного суверенітету України в сучасному конфлікті з Росією є Сполучені Штати Америки. З 2014 року США відіграють провідну роль у забезпеченні політичної, військової й значною мірою економічної підтримки Української держави. Однак, щоб зберегти та посилити такий союз, двом країнам довелося подолати низку проблем, що виникли в їхніх взаєминах протягом останнього десятиліття. Спільним знаменником цих проблем була корупція, яка тримала в заручниках майбутнє американсько-українських відносин по обидва боки Атлантики.

Уперше Україна привернула значну увагу у внутрішньополітичних справах Америки під час президентської кампанії Дональда Трампа 2016 року. Тоді дискредитаційна інформація з України змусила піти у відставку очільника Трампової кампанії Пола Манафорта. Як політичний консультант зі США, Манафорт за кілька років до того працював на чинного президента України Віктора Януковича після укладення низки контрактів з одним із провідних олігархів Росії. Манафорт допоміг Януковичу прийти до влади 2010 року, але Революція Гідності, що змусила того залишити країну, допомогла розкрити документи про таємні багатомільйонні виплати, здійснені колишньою президентською партією й невідомі ані українським, ані американським податковим інституціям. Манафорт був змушений залишити кампанію Трампа й пізніше був засуджений у зв'язку з діяльністю в Росії та Україні спочатку до 47, а потім ще до 43 місяців ув'язнення.

Оскільки скандал з Манафортом завдав шкоди кампанії Трампа 2016 року, у Білому домі сподівалися, що новий український скандал, цього разу з участю головного кандидата в президенти від демократів Джозефа Байдена, допоможе Трампу переобратися на другий термін. Віцепрезидент за часів Баракка Обами, Байден був у його адміністрації координатором

з питань України й відіграв головну роль у тому, що Київ позбувся генерального прокурора, якого західні уряди вважали корумпованим. У першій половині 2019 року, коли Байден оголосив про свою боротьбу за Білий дім, українські урядовці, невдоволені його антикорупційною кампанією, завдали удар у відповідь, звинувативши колишнього віцепрезидента в намаганні зупинити розслідування дій української компанії, що запропонувала місце в раді директорів його сину — Гантерові Байдену.

Президент Трамп порушив питання причетності Байдена до України в телефонній розмові з президентом Зеленським, що відбулася в липні 2019 року. Зеленський скористався цим дзвінком, щоб попросити про продаж додаткових «Джавелінів» для української армії. Трамп попросив надати за це послугу. «Ходить багато розмов про сина Байдена, — сказав Трамп українському президентові, — що Байден припинив розслідування й багато людей хочуть розібратися у цьому. Тож було б добре, якби ви разом з [американським] генпрокурором зробили все можливе». Український президент пообіцяв допомогти: «Ми отримали абсолютну більшість у парламенті, тож наступний генпрокурор буде на 100 відсотків моєю людиною», — заявив Зеленський.

Українська влада так і не почала розслідування: поки урядовці зволікали, їх урятував публічний розголос у США, а допомогу Україні було надано, хоч вимоги Трампа й не задовольнили. Імпічмент президента Трампа, у центрі якого опинився цей конкретний епізод українсько-американських відносин, став для них новим випробуванням. До честі ключових гравців у Вашингтоні й Києві, варто сказати, що близькі взаємини між двома столицями та країнами пережили цю кризу. Союзні відносини Києва зі Сполученими Штатами та Європейським Союзом залишалися важливими не лише для збереження України як повністю незалежної держави, а й для відновлення та посилення міжнародного поряд-

ку, підірваного агресією Росії проти України та анексією її території.

Російська агресія порушила фундаментальні для України питання про її даліше існування як єдиної країни, державну незалежність та демократичні основи її політичних інститутів. Не менш важливе питання про природу національного будівництва України, зокрема про роль історії, етнічного походження, мови та культури у творенні української політичної нації. Чи може держава, чії громадяни представлені різними етнічними групами, говорять різними (кількома) мовами, належать до різних церков і населяють різні історичні області, протистояти не лише натиску потужної військово сусідньої держави, а й претензіям цієї держави на вірність усіх, хто говорить російською чи відвідує православну церкву?

Російська політика була спрямована на поділ України за мовною, етнічною та релігійною ознаками. Хоч ця тактика в деяких місцях спрацювала, більшість українців згуртувалася навколо ідеї багатомовної та мультикультурної нації, об'єднаної в політичному та адміністративному плані. Ця ідея, виплекана уроками, які Україна винесла з тяжкої й часто трагічної історії внутрішніх поділів, спирається на традиції співіснування різних мов, культур і релігій упродовж століть. Українське суспільство здивувало й себе, і світ, прочитавши власну історію в спосіб, який забезпечив даліше майбутнє цієї країни.